

Kulturstudier

Nr. 2 / NOVEMBER 2013

*Berit Guldmann Andersen og Allan Leth Frandsen / Detailhandel
på museum. Om arbejdet med Den Gamle Bys butikker og
gademiljø / Sissel Bjerrum Fossat / Revolution i detailhandlen?
Om Marshall-plan, studierejser og
selvbetjeningsbutikker/ Mette Tapdrup Mortensen/ FDB's
centrallagre som kulturarv / Karen Vallgård / Følelshistorie
– Teoretiske brudflader og udfordringer*

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og kvalitetsbedømt tidsskrift, der bringer artikler, reviews og debatter med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af *Fortid og Nutid* (grundlagt 1914) og *Folk og Kultur* (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler, ligesom der er mulighed for debat og kommentarer.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 2, NOVEMBER 2013

© 2013 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør: Mette Tapdrup Mortensen, *Kroppedal Museum*

Søren Bitsch Christensen, *Aarhus Stadsarkiv*

Anne Folke Henningsen, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Else Marie Kofod, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Bobo Krabbe Magid, *Kulturstyrelsen*

Signe Mellempgaard, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Mette Tapdrup Mortensen, *Kroppedal Museum*

Sniff Andersen Nexø, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Christian Sune Pedersen, *Nationalmuseet*

Temaredeaktører, detailhandel:

Jesper Meyer Christensen, *Erhvervsarkivet*

Caroline Nyvang, *SAXO-instituttet, Københavns Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point
i "den bibliometriske forskningsindikator"

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

TRYK

Erhvervsskolernes forlag

Redaktionsadresse:

Tidsskriftet Kulturstudier

att.: Bobo Charlotte Krabbe Magid

Fredericiagade 8, 3

1310 København K

bobokrabbe@hotmail.com

Kulturstudier udgives af

Dansk Historisk Fællesråd og Foreningen Danmarks Folkeminder

Udviklingsarbejdet er støttet af

Farumgaard Fonden og Lilian og Dan Finks Fond

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og

er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen.

Der er mulighed for at købe og få tilsendt et trykt eksemplar af tidsskriftet.

Hjemmeside: www.tidsskriftetkulturstudier.dk

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

- Berit Guldmann Andersen og Allan Leth Frandsen
- 6** **Detailhandel på museum. Om arbejdet med
Den Gamle Bys butikker og gademiljø**
- Sissel Bjerrum Fossat
- 35** **Revolution i detailhandlen?
Om Marshall-plan, studierejser og
selvbetjeningsbutikker**
- Mette Tapdrup Mortensen
- 59** **FDB's centrallagre som kulturarv**
- Karen Vallgård
- 87** **Følelshistorie
– Teoretiske brudflader og udfordringer**

Berit Guldmann Andersen er museumsinspektør i Den Gamle By og cand.mag. i historie og turisme. På museet har hun i et treårigt forskningsprojekt udarbejdet en undersøgelse af udviklingen i den danske detailhandel i det 20. århundrede. Den anvendes som udgangspunkt for valg af erhverv, som skal repræsenteres i Den Gamle Bys moderne bykvarter.

Allan Leth Frandsen er projektchef i Den Gamle By og cand. phil i historie. Han har siden 1995 især beskæftiget sig med 1900-tallets historie, dels som forfatter til adskillige bøger om udvalgte emner i perioden, dels som ankermand på Den Gamle Bys projekt om et moderne bykvarter.

DETAILHANDEL PÅ MUSEUM. OM ARBEJDET MED DEN GAMLE BYS BUTIKKER OG GADEMILJØ

I 2002 besluttede Den Gamle By at fortælle 1900-tallets Danmarkshistorie ved at udvide museet med to nye bykvarterer – et 1927-kvarter og et 1974-kvarter. Indtil da havde museet i alt væsentlighed arbejdet med 16-, 17- og 1800-tallets historie, og der forestod (og forestår) derfor et stort arbejde med vidensopsamling og -generering i form af forskning og undersøgelser om den moderne bys udseende.¹ Da detailhandelen er en meget synlig nyskabelse i den moderne by i forhold til de perioder, museet allerede præsenterer, var behovet for viden på ikke mindst dette område af stor betydning. I artiklen giver vi et overblik over 1900-tallets butiksudvikling i Danmark, og vi gør rede for de undersøgelser, der er gået forud for etableringen af butikkerne i Den Gamle Bys nye bykvarterer.

¹ Vores opfattelse af begrebet den moderne by er tæt knyttet til Dansk Center for Byhistories definition: <http://byhistorie.inet-designer.dk/den-moderne-by/> (2. juli 2013)

Da vores arbejde med kvartererne startede, konstaterede vi, at dansk detailhandels samlede historie ikke havde været genstand for væsentlige kulturhistoriske undersøgelser ført op til i dag. De undersøgelser, der er udført, har omhandlet enkelte brancher, hvor ikke mindst dagligvarehandelen ofte har været behandlet. Endvidere findes mange fremstillinger af enkelte butikkers historie, nogle af landets største byer er blevet undersøgt, og endelig er mange af landets handelsstandsforeningers historie beskrevet i en lang række jubilæumsbøger.²

For at genskabe troværdige kvarterer i en mellemstor, dansk provinsby skulle vi i det mindste undersøge tre forhold nøjere. Først og fremmest gjaldt det gadernes udseende i 1927 og 1974. Det gælder alle gadebilledets elementer som vejbelægning, belysning, butiksfacader, gavlreklamer, skraldespande osv. Den væsentligste kilde til denne undersøgelse var fotografier af byernes gader.³ Men også kommunale arkivalier er undersøgt for at afklare f.eks. typen af fortovsbelægning eller placering af benzintanke.⁴

De næste undersøgelser skulle dels skaffe generel viden om detailhandlens betydning og fremtræden i mindre danske byer fra 1927-2009, dels skaffe specifik viden om byernes erhvervssammensætning i 1927 og 1974. Kort sagt skulle omfanget og typen af butikker, liberale erhverv og håndværksvirksomheder i gadebilledet afklares. Berit Guldmann Andersen har i et tre-årigt projekt undersøgt disse forhold.⁵

De sidste undersøgelser har været og er fokuseret på de konkrete forretningstyper, vi har valgt i de to kvarterer. Disse undersøgelser omfattede branchernes generelle historie og butikkernes specifikke indretning, facadeudseende, vinduespyntning og lignende.⁶

Detailhandelen skaber gadebilledet

Uhyre forenklet er detailhandelen en vigtig faktor i etableringen af gadebilledet i den moderne by, idet antallet af forretninger øges fra midten af 1800-tallet som følge af især urbanisering og industrialisering, der dels øger vareefterspørgslen, dels behovet for udsalgssteder for den industrielle masseproduktion.⁷

2 Seirup 2008a; Toftgaard 2012.

3 Billedsamlinger blev gennemgået på arkiver i Frederikshavn, Hjørring, Nykøbing Mors, Skive, Vejle, Kolding, Esbjerg, Sønderborg, Assens, Svendborg, Maribo, Nykøbing Falster, Næstved og Nykøbing Sjælland. Der blev endvidere studeret billeder på følgende billeddatabaser på internettet: www.danskebilleder.dk, www.horsens.varberg.dk, www.aarhusbilleder.dk, www.billedarkiv.esbjergkommune.dk, www.fynskebilleder.dk, www.museum.odense.dk/odensebilleder.

4 Seirup 2008b; Seirup 2010; Bækgaard 2010a; Bækgaard 2010b.

5 Andersen B.G. 2010.

6 Andersen B.G. 2010; Frandsen 2006; Skjernov 2010.

7 Butiksekspansionen skal også kombineres med næringsloven, forbedret kommunikation (frimærket, telegraf, telefonen) samt nye transportmuligheder (tog, dampskibe, lastbiler), der hurtigt kunne fremskaffe varer fra nær og fjern. Vibæk 1938, s. 381ff og 450f.

Sammensætningen og antallet af butikker, liberale erhverv og håndværkss virksomheder har gennemgået betydelige forandringer fra midten af 1800-tallet til 2013. Fra købmandsgårde og håndværkss virksomheder til specialbutikker, kædebutikker og butikcentre. Også butikkernes udtryk i gadebilledet er forandret; fra nærmest usynlige til næsten påtrængende.

Detailhandel fra distribution til salg

I midten af 1800-tallet var byens forretninger vanskelige at få øje på. Som regel var en forretning kun synlig i kraft af et skilt over indgangsdøren.⁸ De handlende havde heller ingen særlig grund til at gøre noget ud af forretningernes ydre, idet deres primære opgave var at *distribuere* varer frem for at *sælge* dem. Denne opfattelse af detailhandlens opgaver blev første gang præsenteret af dansk detailhandels førende forsker, erhvervsøkonomen Max Kjær Hansen (1896-1982), i 1937.⁹ Med stærke referencer til den tyske økonom og sociolog Werner Sombart påpeger Kjær Hansen detailhandlens vidt forskellige opgaver før og efter indførelsen af "den moderne masseproduktion", som han benævner den produktion, der udføres til et ukendt marked, i modsætning til "kundeproduktionen" til et kendt marked.¹⁰ I det sidste tilfælde skulle de handlende blot distribuere de varer, kunderne i forvejen havde bestilt. Desuden var de fleste priser alligevel aftalt indbyrdes i lavene,¹¹ hvilket yderligere reducerede den handlendes opgave til ren distribution.

Med industrialiseringen begyndte den voksende arbejderklasse at efterspørge billige fabriksvarer, og de dyrere håndværksvarer kunne ikke sælges. Landbrugs-krisen i 1857 havde ført til faldende fødevarepriser, og folk fik råd til at efterspørge andre varer end dem, købmændene almindeligvis førte. Købmandsgårdene kunne rent fysisk ikke længere rumme de mange forskellige produkter, og købmændene var gradvist nødt til at skille varegrupper fra. Både håndværkernes og købmændenes indstilling tillige med deres virksomheder måtte altså ændre sig efter fremkomsten af de nye, industrielt fremstillede varer. Med Kjær Hansens ord skulle detailhandelen udfylde flere nye opgaver: "Detailhandelen skal gøre et positivt, markedsudvidende salgsarbejde, som naturligt fortsætter og udnytter producenter-nes reklame og som skaber det størst mulige salg af hver enkelt vare."¹²

8 Den Gamle By har siden 1917 formidlet et dansk bybillede i midten af 1800-tallet, og her findes mange eksempler på forretningernes gadeskilte.

9 Kjær Hansen 1937 s. 35ff.

10 Kjær Hansen 1937, s. 69ff.

11 Prisaftalerne gjaldt især for håndværkerne, hvor lavstraditionen var stærk. Også handelen havde lav, men ikke i samme omfang. Det hindrede dog ikke faste priser mellem købmænd. Og der er eksempler på, at aftalerne om faste priser fortsatte ind i 1900-tallet. Nielsen 1983, s. 61ff.

12 Kjær Hansen 1937, s. 107; Dybdahl 1982, s. 64f; Pedersen 2010, s. 230.

Opgaver som disse affødte et behov for mere differentiering mellem butikkerne end den gamle købmandshandel, hvor man kunne købe alt på ét sted. Efter indførelsen af næringsfrihed¹³ voksede en stor mellemklasse af mindre detailhandlere frem, især fra 1880'erne. Små detailhandelsbutikker med få medarbejdere var lette at etablere. De krævede ikke megen startkapital, og indehaveren behøvede ingen særlig uddannelse for at sælge butikkens smalle sortiment af masseproducerede og ofte færdigpakkede varer, f.eks. tobak, mælk eller rengøringsartikler. Håndværkerne slog sig også på detailhandel, når skomageren blev skotøjshandler og væveren manufakturhandler.¹⁴ Vagn Dybdahl konstaterer, at "socialt var standen ikke højt placeret; indtægterne var små, og tilgangen kom ofte fra mennesker, der var slået ud. Bønder, der havde måttet gå fra gården, arbejdere, der var blevet syge, og enker udgjorde en betydelig del af detailhandlerne".¹⁵

Efterhånden som industrialiseringen slog igennem, og industrivirksomhederne etablerede sig, ændrede byens profil sig også. Virksomhedernes råvarer skulle fragtes til byen, og færdigproducerede varer skulle ud i verden. Havnene blev udvidet, jernbanenettet udbyggedes, og der kom lastbiler til. Langsomt blev erhvervsadresse og bopæl for ejere og medarbejdere adskilt, ligesom industriens arbejdere havde behov for boliger og indkøbsmuligheder; byen voksede med bro og villakvarterer. Ofte hang byens vækst sammen med placering af stationsbygninger og adgangsveje til havne. Endnu var privatbilismen begrænset, men cykler vandt efter år 1900 vid udbredelse som transportmiddel, og i rutebiler kunne oplandets beboere fra omkring 1920 fragtes ind til byerne for at købe ind, og rutebilerne blev også brugt til at fragte varer ud til kunderne.¹⁶

I årene efter Første Verdenskrig var omlægningen af handelsstrukturen fra store købmandshuse til en specialiseret detailhandel stort set tilendebragt. Efter 1930'ernes krise og Anden Verdenskrig kom der atter gang i produktion og forbrug. USA investerede 278 mio. dollars i Marshall-hjælp i Danmark, landbruget blev mekaniseret, og folk flyttede i stigende tal fra land til by. Den detailhandelsstruktur, som havde etableret sig i 1920'erne, ændrede sig først, da efterkrigstidens varemangel i løbet af 1950'erne blev afløst af bedre tider for handelen.¹⁷

13 Med Næringslovens ikrafttræden i 1862 blev købstædernes monopol på handel brudt og lavene ophævet. Alle kunne nu få næringsbrev på håndværk eller handel, uanset om man var uddannet eller ej.

14 Toftgaard 2012, s. 81ff. og 87ff.

15 Dybdahl 1982, s. 61ff. Denne adgang for ufaglærte til at oprette en forretning var stadig i 1927 en torn i øjet på faglærte handlende. En købmand fra Aarhus foreslog i Dansk Handelsblad nr. 49, december 1927 at indføre et bomærke for købmænd, så kunderne kunne vide, at de i en forretning med dette bomærke kunne møde "en købmand og ikke en uvidende fusker, der famler i blinde overfor varernes kvaliteter og priser."

16 Toftgaard 2010, s. 19ff, 198ff og 235ff; Pedersen 2010, s. 236ff.

17 Pedersen 2010, s. 241; Mørch og Buk-Swienty 2007, s. 170ff; Andersen K.Ø. 2010, s. 96.

Hastig udvikling i dagligvarebranchen

Dagligvarebranchen gik forrest med butiksudvikling, mens udvalgs- og specialvarebutikkerne fulgte efter i langsommere tempo. Med skelen til, hvad der var blevet moderne i USA, åbnede Esbjerg Omegns Brugsforening den første, 50 kvadratmeter store, selvbetjeningsbutik i Danmark i 1949. Samme år indviede Hovedstadens Brugsforening (HB) den første af mange selvbetjeningsbutikker i København. Efter en studierejse til USA i foråret 1952, med repræsentanter fra FDB, De Samvirkende Købmænd og De Samvirkende Købmandsforeninger i Danmark, gik HB skridtet videre og åbnede Danmarks første supermarked med selvbetjening i 1953 i Islev. Det var en butik på 150-200 kvadratmeter, nøje indrettet med vægreoler, gondoler og kølemontrer. Her var langt flere varegrupper end i de små butikker, massevis af frugt, grøntsager, kødvarer m.m.¹⁸

Omlægningen fra diskbetjening til selvbetjening skete med stadig større fart i 1950'erne og 1960'erne. Den private købmand Herman Salling fik under en jordomrejse i 1958 inspiration til at åbne Danmarks første dobbeltsupermarked. Da den første føtex¹⁹ åbnede i Århus i 1960, rummede forretningen på 1.200 kvm. både en fødevareafdeling med selvbetjening og afdelinger med tekstiler, isenkram, legetøj og lædervarer, hvor der dog ikke var selvbetjening.

I 1960'erne var der mangel på arbejdskraft, og der blev brug for kvinderne på arbejdsmarkedet. Med den ekstra indtægt fik familier råd til at investere i fjernsyn, køleskab, fryser og bil.²⁰ De udearbejdende husmødre havde ikke længere god tid til at besøge flere forretninger for at foretage de daglige indkøb, og her repræsenterede supermarkedet en tidsbesparende løsning. Derhjemme betød den stigende udbredelse af køleskab og fryser, at man ikke længere behøvede at handle hver eller hver anden dag.

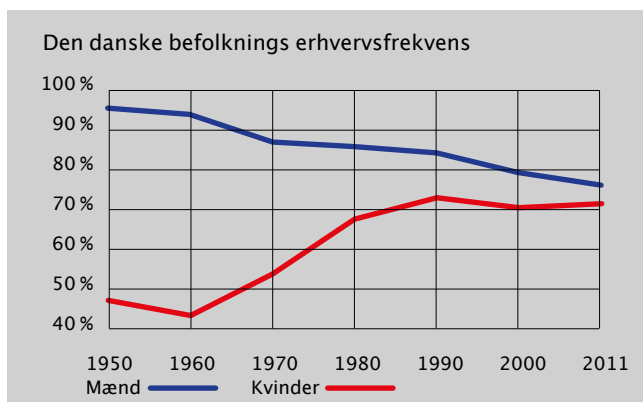
Mange små dagligvarebutikker var tidligere typisk placeret i eller tæt på beboelseskvarterer, fordi husmoderen skulle kunne bære indkøbene hjem. Fra 1960'erne og frem blev mange ældre, små butikker ombygget og/eller udvidet til mini- eller supermarkeder for at overleve på dagligvaremarkedet.²¹ Nye, store dagligvarebutikker blev i stigende grad bygget tæt på trafikale knudepunkter og/eller ved områder med mange arbejdspladser, da beboelseskvartererne langsomt blev affolket i dagtimerne. Det gav grobund for to tendenser: Gågader og butikscentre.

18 Fossat 2011, s. 51ff; Andersen K.Ø. 2010, s. 103; Rostgaard 2011, s. 256f; Om selvbetjeningsbutikker i U.S.A. 1953, s. 5.

19 På samme måde som ordene "leg godt" blev til trukket sammen til LEGO, så trak Herman Salling ordene "fødevarer" og "textiler" sammen til butiksnavnet føtex.

20 I 1962 var der 470.000 biler på de danske veje, mens der i 2012 var 2.198.000. I dag har omkring hver tredje dansker en bil. Motorparken 2011 - Transport.

21 Dansk Handelsblad 1972-1974; Dansk Handelsblad 14/09/1973, s. 20.

I 1960'erne kom kvinderne i højere grad ud på arbejdsmarkedet.²²

Bykerne fik gågader, hvor udvalgswarebutikker kunne ligge tæt og forbrugerne kunne handle uden at zigzagge mellem bilerne, hvis de skulle krydse de efterhånden meget trafikerede gader. Handelsstanden var dog ikke umiddelbart stemt for at gøre op med mange års tradition for, at deres kunder kunne stille befordringsmidlet lige foran butikken. Både i Holstebro og Odense var der modstand mod de kommunale gågade-planer, da de kom frem i hhv. 1963 og 1967.²³ I Vestergade i Odense var der protest mod gågadeplanerne fra både Odenses Handelsstandsforening og visse handlende i Vestergade.²⁴ I al fald protesterede bl.a. radioforhandlerne mod planerne ved at slæbe rundt med tunge tv-apparater. De ville gøre opmærksom på, at ekspedienterne fremover skulle bære kundernes varer langt.²⁵ Bycentrenes handlende tog dog snart gågaderne til deres hjerter, og en netsøgning på ordet "gågade" i dag giver superlativer som "hyggeligste", "længste" og "dynamiske" i forbindelse med ordet gågade. Den første permanente gågade blev etableret i Randers i 1963, og siden er mange gå- og sivegader kommet til i byerne.²⁶

Butikscentrene i forstæderne og byperiferien opstod i forlængelse af 1960'ernes bosætning i de nybyggede parcellhuskvarterer i byernes forstæder. Den affødte behov for lokale butikcentre, så man ikke skulle transportere sig til et større bycentrum for at handle. I forstæderne kunne der bygges stort for få penge, og samtidig var der plads til parkering.²⁷ De første centre blev bygget i Københavns forstæder i 1960'erne, og i 1970'erne blev det til et regulært boom med centerbebyggelser i forstæderne til mange lidt større byer.²⁸

22 Omkring hver fjerde i den erhvervsaktive alder (16–64 år) er uden for arbejdsstyrken, og en stor del af disse er førtidspensionister og modtagere af anden pension mv. (24 pct.), efterlønnere (12 pct.) og studerende (22 pct.). Danmark i tal, 2013; 60 år i tal – Danmark siden 2. verdenskrig, 2008.

23 Gågader Holstebro (2. juli 2013).

24 Toftgaard 2012, s. 216.

25 Thomsen, Jørgen og Johnny Wøllekær (2. juli 2013).

26 Butikker med udvalgs- og specialvarer fastholdt på det tidspunkt typisk deres placering i bymidten.

27 Rostgaard 2011, s. 239ff, 252 og 256f; Kjær Hansen 1960, s. 15ff; Detailhandel – tradition eller nyskabelse 1972, s. 32ff; Kjærdsdam 1988, s. 35ff og 40.

28 ICP A/S & Retail Institute Scandinavia A/S.

Ved åbningen af føtex i 1960 forudsagde Herman Salling i en artikel i Aarhus Stiftstidende, "at supermarkeder herefterdags sandsynligvis lægges adskillige kilometer fra bycentret. Fremtidens løsen bliver supermarkeder omgivet af en kæmpeparkeringsplads, hvor husmoderen stiller bilen, der en gang om ugen læsses med varer". Den profeti gjorde han selv meget for at opfylde med etableringen af det 10.000 kvm. store lavprisvarerhus Bilka, der åbnede i Tilst ved Århus i 1970. Her var der p-pladser til 1.200 biler, og det blev bygget få kilometer fra den planlagte føring af E45-motorvejen.²⁹

Detailhandlens ensretning

De seneste fire årtiers mest markante nybrud inden for detailhandelen har været fremvæksten af discountbutikker, butikskæder og internethandel.

Oliekrisen i 1973 satte en brat stopper for den vækst, Danmark oplevede efter Anden Verdenskrig. Den følgende lavkonjunktur gav grobund for fremkomsten af discountbutikker som Aldi (tysk kæde), Fakta (Coop) og Netto (Dansk Supermarked), som åbnede i Danmark omkring 1980. Forbrugerne gik gerne på kompromis med service, stort udvalg og indbydende opstillinger, hvis prisen til gengæld var lav. De personligt ejede, små købmandsforretninger blev færre og færre,³⁰ og i stedet åbnede discountbutikkerne med flere kvadratmeter, typisk i beboelsesområder eller ved trafikale knudepunkter. Frem til i dag har discountbutikkerne gradvist øget deres omsætning, mens omsætningen hos supermarkeder og lavprisvarerhuse ligger stabilt.³¹

Discountkæderne var hverken de eneste eller de første til at høste fordelene af stordrift. Allerede i begyndelsen af 1900-tallet var Schous Sæbehus en landsdækkende kæde, og over årene har mange forretningsdrivende set fordele i et samarbejde med andre i samme branche. Det var fra slutningen af 1970'erne, at forbrugerne for alvor blev bombarderet med kædebutikker i gadebilledet, f.eks. Burger King, The Body Shop og JYSK Sengetøjslager, og der kom fokus på markedsføring af specifikke varer og butikskoncepter.³² I 2006 indgik 55 procent af alle danske

29 Jyllands-Posten 15/11/2010, s. 20.

30 Nielsen 1989, s. 58.; Ordet butiksdød blev introduceret omkring 1970. Se Dansk Sprognævn: <http://www.nyeordidansk.dk/noid/noid.htm?q=butiksd%F8d> (2. juli 2013)

31 Jensen: Dansk detailhandel i fremtiden (2. juli 2013).

32 Groft sagt er der fem typer kædesamarbejder: Kapitalkæder (én central ejer af samtlige forretninger), frivillige kæder (selvstændige forretningsdrivende samarbejder), franchisekæder (enkeltpersoner køber retten til at drive en forretning med et bestemt koncept), Shop-in-shop (en mærkevare køber salgsplads i en større forretning) og forbrugerkooperation (forbrugerne ejer butikken). Sørensen og Sørensen, s. 211ff; Pedersen 2010, s. 246.

Efter kædebutikkernes indtog på hovedstrøg og i butikscentrene finder man de samme butikstyper og vareudvalg overalt. Her let genkendelige butikker i Gent i Belgien og Köln i Tyskland. Fotos: Berit Guldmann Andersen.

butikker i kædekoncepter.³³ Det kan diskuteres, om den type af ensartethed i fremtiden vil være, hvad forbrugerne ønsker. Årsagen til de senere års fald i forbruget behøver ikke udelukkende skyldes den økonomiske krise, men kan også hænge sammen med, at mange butikker er ens, og at indkøbsoplevelsen dermed

³³ COWI 2008, s. 12ff.; Jensen: Produktsegmentering – detailhandlens udfordring (2. juli 2013). En del af forklaringen kan være, at det kræver en god økonomi at købe sig ind i ejendomme på de gode, og dyre, beliggenheder i byerne. Det kan være vanskeligt for små, selvstændige erhvervsdrivende at finde kapitalen. Toftgaard 2012, s. 25ff.

kan blive lidt kedelig. Sat en smule på spidsen kan man påstå, at butikkerne på de større byers hovedstrøg og i butikscentre i 2013 er ens, mens man skal ud på billigere adresser i sidegaderne eller til mindre provinsbyer for at finde butikker og varer med personlighed og spræl.

I dag er internettet blevet både en konkurrent og et supplement til den fysiske butik. Fra sin computer kan man hjemme fra sofaen gøre sig bekendt med, hvor varerne findes, og hvor prisen er rigtig, og derefter kan man nøjes med få butiksbesøg. Hvis man da ikke vælger at købe sine varer direkte i en netbutik, får dem leveret til døren og dermed helt undgår at besøge en fysisk butik. Statistikken viser, at tre ud af fire internetbrugere i dag handler via internettet. Nethandlen har både fordele og ulemper for butikshandlen. Der er en fare for, at forbrugeren aldrig kommer ud af sofaen, og dermed må fysiske butikker dreje nøglen om. Omvendt kan en lille butik holde sin omsætning oppe ved at supplere med netsalg.³⁴

Hvor myndighederne kan have svært ved at styre internethandlen, så holder de fast i at styre udviklingen i de fysiske butikker. Det gælder en bevidst prioritering i planloven, som siden 1997 har opprioriteret udviklingen af bymidterne i forhold til storcentre og varehuse i byernes udkanter.³⁵ Det er sket for at sikre et varieret udbud af butikker i mindre og mellemstore byer, sikre begrænset transportafstand til indkøbsmuligheder og at "sikre de danske bymidter som levende og attraktive byområder".³⁶

Hvordan findes "en typisk gade" – eksemplet Assens

For at gøre udvalget af butikker i Den Gamle Bys 1927- og 1974-kvarterer så troværdigt som muligt indledte museet i 2009 en undersøgelse af erhvervsfordelingen i 1927, 1974 og 2009 i én udvalgt gade i otte købstæder: Østergade i Assens, Storegade i Esbjerg, Søndergade i Frederikshavn, Nørregade i Køge, Frederiksberggade i Silkeborg, Løvegade i Slagelse, Møllergade i Svendborg og Perlegade

34 Nettet bruges primært til at købe kulturoplevelser og rejser, men også tøj, sports- og fritidsudstyr er højt på listen. Dagligvarer ønsker forbrugerne derimod fortsat at købe i en fysisk butik. Befolkningens brug af internet 2011 – Serviceerhverv; Levinsen: Fremtidens udfordringer for butikker, gågader og storcentre i Danmark (2. juli 2013). Weekendavisen 8–14/11/2013.

35 Der findes flere eksempler på, at storcentre i byernes udkant trækker handel væk fra bymidterne. Et eksempel er Kolding, hvor etableringen i 1993 af Kolding Storcenter ved motorvejen ved udkanten af byen forårsagede, at omsætningen i midtbybutikkerne faldt drastisk. Omvendt har man i Århus satset kraftigt på udvikling af midtbyen, bl.a. med etablering af Bruuns Galleri ved banegården. Placeringen af nye centerkvadrater er dog afgørende for succes. Således lå Scandinavian Center i Århus for langt fra øvrige butikker, og det blev aldrig en succes. COWI 2011, s. 5 og 21f.

36 COWI 2008, s. 12f; COWI 2011, s. 4 og 14.

i Sønderborg.³⁷ For at sikre at der blev tale om ”en typisk gade”, blev byerne udvalgt efter forskellige karakteristika: geografisk spredning, kystbyer/indlandsbyer og nye/gamle byer med forskellig vækst.³⁸ I det følgende bruges Østergade i Assens som eksempel på fremvæksten af butikker og ændringer i sammensætningen i 1900-tallet. Assens kan karakteriseres som en lille købstad, som har haft en beskeden tilvækst i 1900-tallet, og hovedgaden, Østergade, har gennem hele århundredet været den lokale forretningsgade.³⁹

Østergade i 1927

I 1927 havde 101 forretninger adresse i Østergade. I 1800-tallet havde købmandsgårde i forskellige størrelser og håndværkere domineret gaden, men de var nu i mindretal. En lang række butikker og liberale erhverv var åbnet, og de lå tæt. Selv om gaden kun er ca. 700 meter lang, var der hele seks købmænd, der blev suppleret af andre fødevarerforretninger som bagere, ostehandlere, slagtere og smørhandlere. I alt blev der solgt fødevarer fra 18 forretninger. Næsten samme omfang havde beklædningsbutikkerne, og der blev solgt manufakturvarer, modevarer og trikotage 19 steder. Derudover husede gaden alt fra frisørsaloner over cigarhandlere til snedkere. De fleste af gadens huse havde én butik, flere rummede to-tre erhverv og enkelte endnu flere.⁴⁰

I 1920'erne blev der stadig udøvet en del håndværk i byerne, og i Østergade var der i 1927 eksempelvis en kurvemager, en buntmager og en drejer. Tidens tekniske udvikling var begyndt at sætte præg på byen, bl.a. gennem Assens Automobilhandel hvor de nyeste modeller kunne købes, to cykeludsalg, hvor dem med lidt færre penge i et af Østergades tre pengeinstitutter kunne erhverve sig et

37 Det undersøgte materiale bestod af folketællinger, handelskalendere, vejvisere og CVR-register. Da museet gør sig overvejelser om at samtidsindsamle udvalgte butikstyper i løbet af 2010'erne, blev også nutiden undersøgt. For en sammenligning af udviklingen i Møllergade i Svendborg og Løvegade i Slagelse, se Andersen B.G. 2010.

38 Det skal bemærkes, at vi bevidst har fravalgt at undersøge Danmarks største byer. Den Gamle By har i mange år været eksponent for den typiske, mindre/mellemstore købstad, og det vil vi fortsætte med. Dog har udviklingen i de større byer en afsmittende effekt på de mindre, så det er ikke muligt at udelukke en inddragelse af dem. I de valgte købstæder henvendte vi os til de lokale arkiver og bad dem hjælpe os med at udpege en typisk indfaldsvej i netop deres by, idet det var tanken, at det nye 1900-talskvarter skulle ligne udbygningen af tilkørselsveje til byens/museets centrum med ældre bebyggelse.

39 I sin behandling af Næstveds bygeografi definerer Aagesen en ”forretningsgade” som en gade, hvor over 75% af den samlede facadelængde optages af forretninger. Aagesen 1946, s. 17ff. Assens følger samme mønster som mange andre byer, nemlig hvor bykernen fastholdes, og rundt om bygges villa- og industrikvarterer. Toftgaard 2012, s. 1f.

40 Folketællingen 1845 for Assens; Kongeriget Danmarks Handelskalender, 1927.

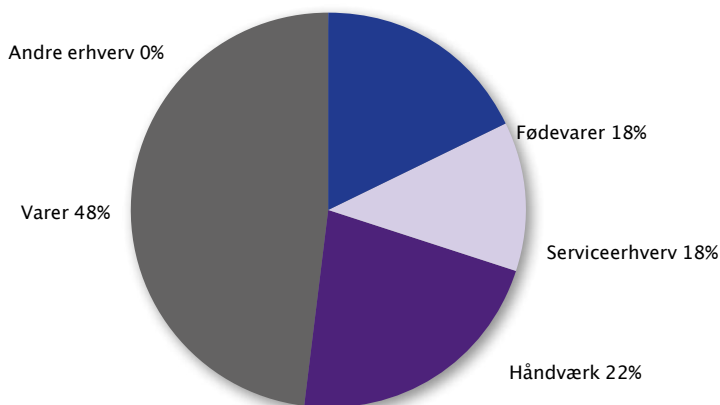

Diagram over erhvervsfordelingen i Østergade i Assens 1927 i %.

transportmiddel, og så en elinstallatør, som kunne hjælpe med at få lagt strøm ind i privaten, værkstedet og butikken.⁴¹

Overordnet set var detailhandlen i Østergade i 1927 præget af salg af daglig- og udvalgsvarer frem for serviceydelser og håndværk. I gaden kunne husmoderen få dækket stort set alle dagligdagens behov for mad, tøj og andre gængse fornødenheder.

Østergade i 1974

Op mod 1974 fik Assens hverken etableret gågader eller butikscentre, men Østergade var ikke desto mindre i forandring. I 1974 var antallet af forretninger i Østergade dalet en smule, nemlig til 92, men butikkerne lå stadig tæt. Det var især fødevarerbutikker og håndværk, der var faldet markant i antal, mens antallet af serviceerhverv var steget.

Antallet af fødevarerbutikker var halveret i forhold til 1927. Først og fremmest var de små specialbutikker, f.eks. ostehandlere og smørforretninger, helt forsvundet, men der var også blevet færre købmænd, slagtere og bagere. Hvor fødevarerbutikkerne i 1927 var spredt jævnt over hele Østergade, så var de i 1974 rykket sammen i nærheden af krydset ved Møllevej/Nørregade. Det tyder på, at de forretningsdrivende har fulgt tidens tendens med placering ved byens trafikale knudepunkter. Håndværkernes antal var faldet kraftigt, og fordelingen i den tilbageværende håndværkerstand var ændret, idet snedkerne, tømrerne og glarmesteren helt var forsvundet, mens flere frisører og elektrikere var kommet til. Andelen

⁴¹ Det skal bemærkes, at det er vanskeligt at rubricere de forskellige forretningstyper helt entydigt. Er en frisør f.eks. et håndværk eller et serviceerhverv? Og er en elektriker med en butik en håndværker, eller sælger han varer? Flere steder har det været en vurderingssag, men i gadeundersøgelserne er det søgt gjort ensartet gennem hele materialet, så det bliver sammenligneligt.

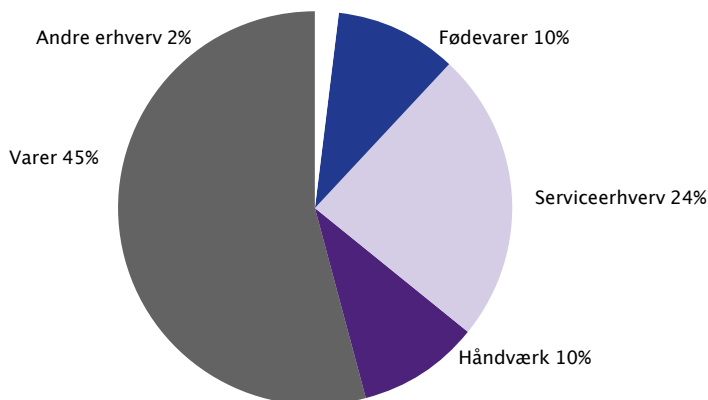

Diagram over erhvervsfordelingen i Østergade i Assens i 1974 i %.

af virksomheder, som solgte services i 1974, var både forøget og havde fået helt nye medlemmer. Erhverv som fragt- og vognmand, fotokopiering, revision, et rejsebureau og et vaskeri var således flyttet ind i nogle af de ledige butikslokaler.

I 1974 kunne de handlende i Østergade altså stadig opfylde kundernes behov for dagligvarer, men sammensætningen og placeringen af butikkerne var en anden end i 1927.

Østergade i 2013

I dag er Østergade fortsat den primære forretningsgade i byen, mens enkelte forretninger findes i sidegader, og nogle dagligvarebutikker har placeret sig i andre kvarterer; et egentligt butikscenter er ikke etableret i byen.

I 2013 har 79 forretninger adresse i Østergade. Fire af byens ni dagligvareforretninger ligger i gaden, og i forhold til 1974 er det interessant at se, at det ikke længere er små, selvstændige købmænd, som sælger dagligvarer til byens borgere, men at Assens er blevet skueplads for store virksomheders konkurrence om dagligvaremarkedet. I Østergade ligger Kiwi Minipris nær havnen, og i den anden ende af gaden findes en Superspar. Begge butikker hører under Dagrofa. Ved rundkørslen Møllevvej/Nørregade er placeret den norske kædebutik Rema 1000 og en Netto, som hører under Dansk Supermarked. Coop har valgt at etablere sig væk fra Østergade og bymidten og har placeret SuperBrugsen og discountbutikken Fakta ved siden af hinanden syd for Østergade ved byens industrikvarter, og yderligere en Fakta nord for Østergade i byens villakvarter. Ved siden af sidstnævnte er placeret den tyske discountbutik Aldi. Ikke langt derfra ligger en Nærkøb, som har præg af en stor kiosk, og den servicerer nærområdets boligblokke. Da hele seks ud af ni dagligvarebutikker i byen kan betegnes discountbutikker, kan der ikke herske tvivl om, at discountbølgen også er kommet til Assens.

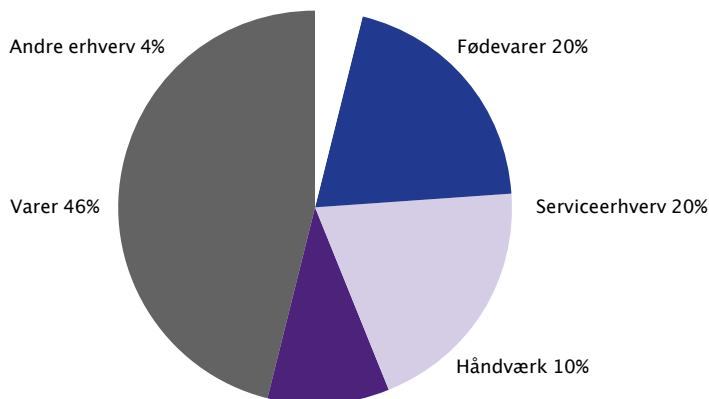

Diagram over erhvervsfordelingen i Østergade i Assens i 2013 i %

Der er en anden interessant pointe i forhold til antallet af forretninger, der sælger fødevarer. Antallet er i 2013 nemlig næsten på niveau med 1927, idet de fire dagligvareforretninger suppleres af en bager og en slagter og adskillige restauranter, pizzeriaer og en kinagrill. Her ses der tegn på, at tid er en knap faktor, og at der i dag er råd til at købe færdigretter.

Endnu i 2013 findes der håndværk i Østergade, f.eks. otte frisører, glarmester og maler, men de er stadig i mindretal. Gaden domineres af salg af varer som beklædning og boliginteriør. Østergade huser ikke så mange kædebutikker som i større byer; ud af gadens 79 butikker er 22 i kædedrift, og man finder allestedsnærværende butikker som Matas, Intersport, Din Tøjmand, Imerco, Danske Bank og Nybolig.

Med undtagelse af tobaks- og spiritusvarer er der selvbetjening i alle dagligvareforretninger, og webshops er integreret i flere af butikkernes tilbud, f. eks. skobutikken Como Shoes, garnforretningen Butik Lotte og brugskunstbutikken Fruens Hus.

Hvorfor ser butikkerne ud, som de gør?

Som tidligere nævnt slog butiksdifferentieringen med mange specialforretninger først for alvor igennem i mellemkrigstiden. Dermed fik flere og flere forretninger behov for en forøget synlighed for at kunne leve op til detailhandelens nye opgaver som salgskanal for industrivarerne: "At søge at opnå den størst mulige omsætning ved reklame samt ved salgsarbejde i og uden for butikken", som Max Kjær Hansen formulerede det.⁴²

Synlighed kunne blandt andet opnås ved at "hamre en forretnings beliggenhed fast i publikums bevidsthed", som man i 1928 kunne læse i bogen *Den*

⁴² Kjær Hansen 1937, s. 107.

⁴³ Se Vejregler, eks. 6.

Østergade blev i 1992–1994 omdannet fra ordinær gade til sivegade med trafikdæmpende belægning, langsom kørsel og mulighed for parkering foran de enkelte butikker.⁴³

Fotos: Lokalthistorisk Arkiv for Assens By og Berit Guldmann Andersen.

*moderne Forretning.*⁴⁴ Helt op til vore dage har denne holdning været ledetråd for udformning af facader og vinduesudsmykning i danske byer. For uanset at kommunernes byplanafdelinger kan have mange ideer om huse, forretninger og gaders udseende, er det næppe nogen overdrivelse, at detailhandelen med sine facader mere end noget andet har formgivet byernes gader de seneste 120-130 år.

Første gang, detailhandelen for alvor gjorde opmærksom på sig selv i gadebilledet, var i 1850'erne, hvor de første store glaseruder dukkede op i handskemager Thaarups vindue i Østergade, København.⁴⁵ Der gik dog nogle årtier, før de store vinduer blev almindelige i provinsbyerne.⁴⁶ Butiksruderne markerede et brud med en gammel tradition for, hvordan byens huse så ud i gadeniveau. I århundreder havde vinduer med små ruder ind til lejlighederne været de eneste i

44 Norvil 1928, s. 5.

45 ordnet.dk. (2. juli 2013).

46 Toftgaard 2012, s. 146 f. Den øgede udbredelse af "spejlglasruder", som de helt blanke ruder blev kaldt, skyldtes ikke mindst, at prisen faldt markant, da glasfabrikkerne mod slutningen af 1800-tallet mekaniserede den meget tidskrævende slibning af glasset. Vadstrup 2010, s. 3. Men alligevel var ruderne så dyre, at de ofte blev købt for tynde, så de gik i stykker i stærk blæst. Gnudtzmann 1900, s. 253.

gadeplan, og byens få handlende havde kun få muligheder for at vise deres varer i vinduerne.⁴⁷ Men det var heller ikke særligt nødvendigt, da de handlende som tidligere nævnt fortrinsvis distribuerede varer frem for at sælge varer.

Det ændrede sig med industrialismen, hvor der opstod et konstant behov for at afsætte de industrielle produkter. Producenterne indledte derfor selv et salgsarbejde ved f.eks. at give produkterne særlige navne, at annoncere i aviserne og at reklamere i bybilledet ved eksempelvis gavlreklamer.⁴⁸ Men butikkerne var stadig et vigtigt omdrejningspunkt for salget, og ikke mindst blev butiksvinduerne anset som ”detailhandelens vigtigste reklamemiddel”.⁴⁹

Denne indstilling betød, at fra de sidste årtier i 1800-tallet blev de fleste nybyggede forretningsejendomme i provinsbyerne forsynet med spejlglasruder i stueetagen.⁵⁰ Desuden blev mange bindingsværkshuse ombygget, så de fik store butiksvinduer i stueplan. Vinduerne var dog af samme bredde som de oprindelige sprosse-vinduer. Det skyldtes ikke mindst bindingsværkskonstruktionens indbyggede begrænsning, hvor pladsen mellem bindingsværksstolperne kunne udnyttes uden at røre husets bærende konstruktioner. Et andet forhold var begrænsninger på, hvor store glasfabrikkerne kunne støbe ruderne.

Men fra ca. 1920 kom en ny type glas på markedet, der for anden gang revolutionerede gadernes udtryk: det trukne glas. Det var baseret på opfindelsen af en maskine, der kunne ’trække’ en butiksrude i en bane på op til tre meters bredde i næsten uendelig længde.⁵¹ Kort sagt: kæmperuder! Glasteknologien gav hurtigt stødet til nye trends inden for facadeindretning, og allerede i 1922 udsendte et dansk specialfirma indenfor butiksindretning et katalog, hvor de store spejlglasruder dominerede.⁵² Ruderne var så store, at de kunne dække hele butiksfacaden og dermed skjule husets bærende konstruktioner. Og butiksfacaden ændrer dramatisk udtryk, når murpillerne mellem vindueshullerne fuldstændigt forsvinder, og facaden bliver helt plan.

Glasfacaderne var især fremherskende på de lidt større byers hovedstrøg, mens kæmpevinduerne ikke var et nødvendigt salgsparemeter for den lille købmand på hjørnet.⁵³ De små dagligvarebutikker lå som nævnt tæt på kundernes bopæl – Østergade i Assens havde i 1927 en købmand for næsten hver 100 meter – og købmændene opretholdt i første række salget ved et godt forhold til kunderne.

47 Kjær Hansen 1937, 63ff.

48 Kjær Hansen 1937, s. 85ff

49 Kjær Hansen 1937, s. 650; Norvil, 1928, s. 100ff; Isenkræmmerbladet 1927, s. 214. Toftgaard 2012, s. 210 påpeger, at denne indstilling til butiksvinduets funktion gjorde sig gældende helt frem til begyndelsen af 1950’erne.

50 Toftgaard 2012, s. 149.

51 Vadstrup 2010, s. 3.

52 Allan Christensen & Co. 1922.

53 Toftgaard 2012, s. 19f.

Butikkerne i 1700- og 1800-tallets købstæder var næsten ikke til at få øje på. Her er hattemageren i Den Gamle By, som kun afslører sig i gadebilledet ved skiltet i form af en hat. Foto: Den Gamle By.

Et af midlerne til at opretholde den personlige relation var navnet på forretningen. Den Gamle Bys undersøgelse af gadebilledet i 1927 viser, at butiksnavnet meget ofte er sammenfaldende med indehaverens, som dermed lægger navn til kvaliteten. I Den Gamle By ses det på skiltningen, f.eks. Chr. Andersens Boghandel, S.P. Jepsens Isenkram. I 1974 findes den personligt navngivne forretning stadig i gadebilledet. Hvad angår tøjforretninger betød etableringen af en selvstændig ungdomskultur i 1960'erne, at der opstod helt nye navne og til en vis grad også facadeudtryk. Det var butiksnavne som Young Look, Soul, Butik 42 og Napoleon. Butikkerne var dog stadig personligt ejet og drevet, og kædebutikker som EBM, Mr. og Hennes & Mauritz prægede langt fra indtrykket. Fra 1980'erne ændrede det sig imidlertid hurtigt, så det i vore dage er mere reglen end undtagelsen, at byernes hovedstrøg er præget af store tøjkæder. For eksempel råder alene danske Bestseller bl.a. over butikkerne Vero Moda, Vila, Jack & Jones, Only og Name it.

Butiksdøden i 1960'erne og 1970'erne tog livet af mange små købmandsforretninger, der ofte blev omdannet til lejligheder, og butiksrunderne forsvandt, når de blev fuldstændigt muret til og indgik i husets arkitektur. De butikker, der overle-

Vestergade i Viborg o. 1900. Nogle huse har fået store butiksruder – men i samme bredde som vinduerne på første sal. Sådan var det typisk i bindingsværkshusene – også dem, hvor bindingsværket var pudset for at få huset til at ligne en muret ejendom. Der er dog stadig et par forretninger, der blot har helt almindelige vinduer til gaden. Foto: Viborg Museum.

vede, fjernede også vinduerne ved at blænde dem med folie eller store plader for dels at give plads til et større varesortiment i butikken, dels at spare på varmeudgifterne efter oliekrisen i 1973.⁵⁴

Så mens de handlende i slutningen af 1800-tallet prægede byens gader med store butiksruder, så bidrog de også til et nyt gadebillede i slutningen af 1900-tallet ved at sløjfe de samme butiksruder.

Handelsstandsforeningerne og byens udseende

Det var ikke kun hver enkelt butik, som påvirkede byens udseende og udvikling, men også i høj grad byernes handelsstandsforeninger.⁵⁵ Handelsstandsforeningerne var fra sidste to årtier af 1800-tallet detailhandelens lokale organisering, som varetog opgaver af fælles betydning for de handlende. Nogle af de første

⁵⁴ Dansk Handelsblad (18/10/1974, s. 23)

⁵⁵ Dette afsnit er baseret på gennemgang af 15 handelsstandsforeningers jubilæumsskrifter. Skrifterne er udgivet i perioden 1933–1996 for at indfange forskellige tidsperioders vurdering af, hvilke fortjenester det var væsentligt for foreningen at fremhæve. Enkelte er nævnt i litteraturlisten.

Kongensgade Esbjerg 1925. Her er det tydeligt, hvordan de store ruder i stueetagen skjuler de bærende konstruktioner og får etagen til arkitektonisk at fremstå totalt løsrevet fra resten af ejendommen. Foto: Det kongelige Bibliotek.

opgaver var at fastlægge ensartede åbningstider og priser⁵⁶ samt ikke mindst at få oprettet handelsskoler. Alle danske provinsbyers handelsskoler er næsten uden undtagelse oprettet af den lokale handelsstandsforening.⁵⁷ Men snart begyndte de fleste handelsstandsforeninger også at kaste sig over opgaver, der fik både direkte og indirekte indflydelse på byernes udseende.

Et fælles tema var indsatsen for at udbygge, forbedre og billiggøre tele-, trafik- og kommunikationsforbindelser. Forretningsfolkene havde brug for let at kunne bestille varer, at få dem leveret og videredistribueret. Foreningernes indsats for at forbedre kommunikation havde næsten ingen grænser. Den omfattede lige fra nye postruter og telefonforbindelser, isbrydning af byens havn, nye færgeforbindelser til flere postkasser i byerne.⁵⁸ I Den Gamle By blev der for tre år siden etableret en fungerende telefoncentral i 1927-kvarteret, og både selve centralen og telefonledningerne i gaderummet vidner om de handlendes arbejde for at etablere nye kommunikationsmidler.

Flere foreninger var også interesseret i at få forbedret den kollektive trafik til byen for at kunne inddrage kunder fra et større opland i byens handel. En af de

56 F.eks. Koch Jensen, s. 30; Nielsen 1983, s. 61ff; Dybdahl 1982, s. 260ff.

57 Udsagnet er baseret på gennemlæsning af de i note 51 nævnte 44 skrifter.

58 F.eks. Rehde Nielsen 1989, s. 33; Egebjerg 1933, s. 40ff.; Larsen 1953, s. 55; Koch Jensen, s. 40.

Den nye ungdomskultur fik fra slutningen af 1960'erne også konsekvens for det arkitektoniske udtryk i de butikker, der især henvendte sig til den yngre del af befolkningen. Men som regel var det arkitektoniske udtryk ikke helt så radikalt som hos butikken Elle i Nørregade Aarhus 1971. Foto: Den Gamle By.

temmelig fremsynede foreninger i den forbindelse var Esbjerg Handelsstandsforening, der allerede i 1904 forsøgte at få oprettet busforbindelser mellem Esbjerg og større landsbyer.⁵⁹ Som nævnt tidligere tog busdrift først rigtig fart i 1920'erne. På samme måde var rigelige p-pladser efter privatbilismens stigning fra 1930'erne også af stor betydning for at tiltrække kunder fra oplandet, og derfor påtog nogle handelsstandsforeninger sig også denne opgave.⁶⁰

Også på en mere direkte måde har handelsstandsforeningerne bidraget til at præge byens udseende. Mange foreninger har nemlig arbejdet for bedre gadebelysning. Det var dog de færreste steder, at handelsstandsforeningen selv blev direkte involveret i driften af gadelyset. Men det skete i 1871, hvor det nye petroleumsgadelys i Vestergade, Lemvig, blev bestyret af to medlemmer fra byrådet og to medlemmer fra handelsstandsforeningen.⁶¹ Gadelyset havde stor betydning for de handlende, der i årets mørke tid kunne tilbyde deres kunder fornuftige over-

59 Koch Jensen, s. 77. Det var ret tidligt i betragtning af, at den første danske bus kørte fra Nykøbing Falster i 1903. Burchardt, s. 30 (2. juli 2013).

60 F.eks. Nielsen 1983, s. 69. Toftgaard 2012, s. 153f. har flere eksempler på, hvordan handelsstandsforeningerne arbejder for at iscenesætte gaderne til "et attraktivt forbrugsrum".

61 Jørgensen 1982, s. 48ff. I sidste ende har byrådet haft det afgørende ord vedr. gadebelysning – samt naturligvis også forhold vedr. byens infrastruktur og generelle udvikling. Men i mange tilfælde har byrådsmedlemmerne været forretningsdrivende, og dette personsammenfald er tilsyneladende ikke undersøgt.

sigtsforhold i byen. Men i mindre kommuner med repræsentation fra både byen og oplandet i sognerådet kunne det give anledning til uoverensstemmelser at få den slags indført. Et eksempel er Herning-Rind sogne, der frem til 1882 udgjorde én kommune. Indbyggerne og ikke mindst handelsfolkene i den hurtigt voksende by, Herning, ville gerne have lys på gaderne, men det synspunkt havde gårdmændene fra Rind Sogn ingen forståelse for, og de havde flertallet i sognerådet. Så hvis de handlende i Herning ville have lys på gaden, kunne de selv betale. De skulle ikke regne med kommunens hjælp.

Herning Håndværkerforening – som repræsenterede både handlende og håndværkere - indledte derfor en kampagne, som i løbet af et års tid resulterede i en selvstændig Herning Kommune. Og på det nye sogneråds blot andet møde blev det vedtaget at købe ti petroleums-gadelamper!⁶²

Gadelamperne er en vigtig side af Den Gamle Bys moderne kvarterer, idet de er med til at understrege forskellen fra museets 17-1800-tals kvarter. I 1974-kvarteret er der valgt to tidstypiske løsninger, for at vise en del af spændvidden i byernes belysning. I Sønderbrogade hænger gadelysarmaturerne på udspændte stålwirer på tværs af gaden. I Havnegade er der valgt tre-kantede gittermaster med lysstofarmatur. I 1927-kvarteret pegede undersøgelserne på en helt særlig lampetype som den mest udbredte.⁶³ Det lykkedes imidlertid ikke at finde et eneste bevaret eksemplar af lampetypen, og derfor blev lamperne rekonstrueret med udgangspunkt i flere forskellige kilder: fotos og varekataloger samt en 1920'er bliklampe fra en industrihal. I tæt samarbejde med en svensk lampefabrik fra 1923, som stadig producerer lamper efter traditionelle metoder, blev der fabrikeret troværdige kopi-gadelamper.

Handelsstanden og julen i gaden

Julen er en af Den Gamle Bys hovedsæsoner, men før etableringen af 1927- og 1974-kvartererne var det ikke muligt at juleudsmykke museets gader med pynt, da dette er en relativt ny opfindelse gjort af byernes detailhandel. I købstæderne uden for København var Randers den første by, hvor handlende udsmykkede byrummet. De handlende i gaden Houmeden havde i 1909 ”trukket guirlander på tværs af gaden. Det tager sig pænt ud og gør sin virkning: at trække publikum til butikkerne,” skrev et af de lokale dagblade.⁶⁴ Også i 1910 var der guirlander i Houmeden, men inden det nåede at blive tradition, ophørte pyntningen. Der kendes ingen andre former for pyntning med guirlander på tværs af gaden uden for København før 1930, hvor handlende i Randers og Kolding hver for sig hængte

⁶² Frandsen 2001, s. 14.

⁶³ Seirup 2008b, s. 6.

⁶⁴ Randers Socialdemokrat 13/12/1909.

granguirlander med elektrisk lys op i nogle af handelsgaderne.⁶⁵ I årene derefter fik utallige byer guirlander, og ved udgangen af 1930'erne var de den typiske juleudsmykning i danske byer.

Ud over guirlanderne blev juletræet med elektrisk lys også efterhånden en fast bestanddel af julen i gaderne. Denne tradition blev almindeligt udbredt i 1920'erne, men er imidlertid ikke så tæt knyttet til handelsstanden som guirlanderne.⁶⁶ Julen i 1920'erne var dog ikke helt uden pynt, idet den enkelte butiksindehaver selv sørgede for at pynte med både gran og lyskæder på facaden, samt ikke mindst et overvældende lyshav i butiksvinduerne.⁶⁷ Juleudsmykningen er altså igennem mange år tilrettelagt, designet, betalt og drevet af byens handlende, som regel gennem handelsstandsforeningen. Med andre ord kan man påstå, at detailhandlen har defineret, hvordan danskerne opfatter en "rigtig" juleudsmykket by.

I Den Gamle By søger vi at afspejle denne udvikling gennem tidstypisk julepyntning i de moderne bykvarterer. I 1927-kvarteret har nabobutikkerne boghandleren og isenkræmmeren en fælles tyk granguirlande med indflettede elektriske pærer over butiksvinduerne. Desuden sætter de ekstra meget lys på varerne i vinduerne. I 1974-kvarteret er der i én gade ophængt plastik-granguirlander på tværs af gaden med røde lys-lanterner. I en anden gade udgøres julepyntningen af nåletræsrafter med ægte granguirlander og lys ved fortovskanten langs butiksfacaderne. Begge former for juleudsmykning er udført med forlæg i konkrete byer, hhv. Kolding og Løgstør.

Hvad skal vises i Den Gamle By?

Vores undersøgelser viser altså, at gadebilledet ændrer sig fra år til år, eksempelvis vejbelægning, skiltning og butiksfacader, ligesom sammensætningen og placeringen af butikkerne skifter. Men hvem husker egentlig, præcis hvornår isenkræmmer Jepsen fjernede sit gamle glasfacadeskilt og blev en del af kæden Imerco? Eller hvornår mannequindukkerne i vinduet hos Monas Modetøj blev skiftet ud med nye, hvor parykkens frisure og makeuppen var sidste skrig? Hvad blev der af den lille købmand Svendsen på hjørnet, hvor man kunne købe på regning, og hvornår blev der malet fodgængerovergange på asfalten? Det er væsentligt at vide for et frilandsmuseum, som vil lave nedslag i tid.

Forandringerne sker gradvist, og udviklingen er gået fra få synlige butikker i gaderne i anden halvdel af 1800-tallet over tætte rækker af butikker i gaderne

65 Ratjen 2003, s. 7f.; Randers Amtsavis 23/12/1994.

66 Bækgaard 2010b, s. 55.

67 Samme.

i 1920'erne og til meget forskellige gadeudviklinger i byerne i 1970'erne. Nogle af de undersøgte gader var gradvist blevet udbygget, efterhånden som byen voksede, nogle var blevet til gennemkørselsveje, andre fastholdt deres præg af byens hovedstrøg, mens andre igen udviklede sig til det. Undersøgelsen af Løvegade i Slagelse viste eksempelvis, at den udviklede sig til at blive en tilkørselsgade med relativt få butikker, Møllergade i Svendborg blev til byens gågade med masser af butikker,⁶⁸ og Østergade i Assens fastholdt gennem 1900-årene sin status som hovedgade.

Når vi i Den Gamle By skal formidle en mindre/mellemstor provinsbys erhvervsliv i 1927, 1974 og måske i dag, så gøres det med udgangspunkt i resultaterne fra vores undersøgelser. Det oprindelige udgangspunkt var, at 1974-kvarteret skulle ligne udbygningen af tilkørselsveje til byens/museets centrum med ældre bebyggelse. Her viste det sig, at tilkørselsvejene udviklede sig meget forskelligt. Da vi gerne vil vise et bredt udsnit af butikstyper fra 1974, ønsker vi, at andelen af butikker i 1974-kvarteret bliver forholdsvis høj. Vores kvarter vil derfor komme til at ligne Østergade i Assens og Perlegade i Sønderborg mest. Undersøgelsernes basismateriale har givet os viden om, at nogle af de mest almindelige erhvervstyper i 1927 var kolonial- og detailhandlere (købmænd), vognmænd, murermestre, bagerier/konditorier og gartnere, mens top fem i 1974 var frisør, købmand, malermester, bager og slagter.

At en butikstype er en af de mest almindelige gør imidlertid ikke, at den automatisk bliver repræsenteret på museet. Her er vi nødt til nøje at afveje flere faktorer, nemlig

- høj/lav grad af genkendelse og interesse hos vores gæster,
- har vi lokaler, der er realistiske størrelsesmæssigt,
- har vi allerede en lignende butik i et andet fokusår,

og kan vi skaffe

- fotodokumentation eller tegninger af indretning ude og inde,
- beretninger fra tidligere butiksejere/-personale,
- assistance til indretning fra tidligere butiksejere/-personale,
- originale genstande som facade, inventar, varer og reklamemateriale (f.eks. til radio-TV-forretningen 1974),
- nye salgsvarer som ligner dem fra perioden (f.eks. til isenkræmmeren 1927).

Det er indtil videre lykkedes os i 1927-kvarteret at etablere modist, boghandel, isenkræmmer (med tilhørende benzintank) og et Schous Sæbehus, en dansk kædebutik som blev etableret længe før, kædebutikker blev helt almindelige. Både boghandel og modist blev etableret i kvarteret, inden det blev besluttet at om-

68 Andersen B.G. 2010, s. 33ff.

I museets 1927-kvarter har boghandleren og isenkræmmeren slået sig sammen om en ægte granguirlande til jul. I 1974-kvarteret er der i en gade ophængt granguirlander i plastik med lyslanterner. Fotos: Den Gamle By.

danne det til et 1927-kvarter. Efterfølgende kom isenkræmmer og sæbehus til. Begge fordi de var meget typiske i 1927-gadebilledet, og fordi vi efterlyste, og var heldige at få tilbudt, inventar, som svarede til tiden. På museet findes også en cykelsmed, som vi planlægger at flytte ned til kvarteret. Her vil vi få mulighed for at vise, hvilket transportmiddel almindelige mennesker typisk kom rundt på i 1927. I 1974-kvarterets Sønderbrogade har vi kunnet skabe en glarmester, en fotoforretning, et rejsebureau, en advokat og en tandtekniker som facadebutikker, de

to sidstnævnte som 1. sals-erhverv,⁶⁹ mens en radio-TV-forretning og en broderiforretning er åbnet som reelle butikker. I juni 2013 åbnede museet en gynækologiklinik, et konditori/bagerforretning tillige med en forsikringsforretning og et minimarked som facadebutikker⁷⁰ i den nyåbnede bygning, Tårnborg. Flere butikstyper er netop nu under overvejelse, idet 1974-kvarteret fortsat udbygges. I 1974-kvarteret søger vi at sikre, at der er en passende fordeling af fødevarebutikker, serviceerhverv og håndværk i gaderne, så butikstyperne afspejler, hvordan butikssammensætningen var. Det er i skrivende stund sikkert, at der etableres en damefrisør, et blikkenslager/vvs-værksted og et knallertværksted. En rekonstruktion af en "Bogcentralen" er også i støbeskeen, så vi kan illustrere tidens tendens til at genbruge og bytte bøger, tegneserier og ikke mindst pornografisk materiale. Museet har desuden hjemtaget det komplette inventar fra det århusianske jazzværtshus Bent J., inventar fra en slagterforretning i Herning og en blomsterforretning fra Åboulevarden i Århus. Der samarbejdes også med Daginstitutionernes Museumsforening Aarhus om etableringen af en børnehave.

Forud for etableringen af nævnte butikker er gået mange undersøgelser af fotografier, arkivmateriale og interviews med forretningsejere og -personale. Derved har vi eksempelvis kunnet indrette gynækologiklinikken på 1. sal med det karakteristiske dybgrønne nålefilt på gulvet, vi har vidst, at der skulle stumper af Kings cigaretter og Flora Danica-cigarer i askebægrene, og vi har fundet den store mængde instrumenter til at ligge på borde og i skabe i klinikkens undersøgelsesstue. Vi havde kun et sort/hvidt foto af Aug. Borgen forsikringsbutikken til rådighed, men gennem Historisk Arkiv, Hjørring fik vi kontakt til en tidligere medarbejder i forretningen. Han kunne hjælpe os med at finde den rigtige olivengrønne facadefarve, og han kunne nøje beskrive, hvilke materialer facade og skilte var lavet af.

Nogle af de ting, vi ikke har mulighed for at illustrere i butikker, kan vi vise i de lejligheder, der også indrettes i kvartererne. Der kan være tale om FDB-emballager, udviklingen i hårde hvidevarer, dame-, herre- og børnebeklædning og i en eventuel nutidig gade vil internethandel kunne vises på en computer i en lejlighed.

Indsamling i nutiden for fremtiden?

Den Gamle Bys moderne bykvarterer giver enestående muligheder for at fortælle detailhandelens historie i tidssvarende huse og gademiljøer. Her kan museums-gæsterne stifte bekendtskab med detailhandelens butik, bagbutik, beboelse og

69 Vores undersøgelser viser, at en del af servicevirksomhederne placerer sig på ejendommens 1. sal. Derfor har vi på museet også etableret et advokatkontor, en tandtekniker og en gynækologiklinik i 1. sals højde.

70 Minimarkedet bliver i 2014 ændret fra facadebutik til reel butik på 56 kvm.

Sønderbrogade i Den Gamle By rummer flere erhverv og butikker. Foto: Den Gamle By.

baggård. Museet arbejder dagligt med at indsamle både viden og genstande til formidling af detailhandelens historie, og vi diskuterer indgående, hvordan vi fremadrettet skal arbejde med historien. Det har vist sig utrolig krævende, både tidsmæssigt og økonomisk, at efterindsamle butikker fra udvalgte fokusår. Vi vil derfor gerne plædere for, at museer og arkiver løbende gør en indsats for at samtidsindsamle butikker eller i det mindste dokumentere dem. Det vil være en stor skam, hvis det, der ad åre kommer på museum, ender med at være ukarakteristiske butikker, som almenvellet synes er synd forsvinder. Der er i vores optik også værdi i de helt tidstypiske butikker fra vores samtid som eksempelvis 7-Eleven, Jack & Jones, Blockbuster, Baresso, pizzeriaer og solcentre – sidstnævnte mens de endnu er lovlige...

I skrivende stund pågår overvejelser og diskussioner om, hvilke butikker der er typiske i dag. Hvor finder vi butikkerne, kan vi finde økonomi til at hjemtage, dokumentere og magasinere dem? Hvad med varer på hylderne? Skal vi købe hele kollektioner, eller kan vi i samarbejde med store virksomheder få noget doneret? Spørgsmålene er mange, og oven i kommer, at vi kun vanskeligt kan honorere tidens krav om store butiksarealer, og vi skal forsøge at styre uden om at etablere de samme butikstyper i flere fokusår. Endnu er intet afgjort, men vi glæder os til en dag at kunne byde inden for i en "nærfortidsbutik".

Litteratur

Andersen, Berit Guldmann 2010: "Nye butikker i gadebilledet". Elsebeth Aasted Schanz og Thomas Bloch Ravn (red.): *Den Gamle Bys årbog 2010*. Den Gamle By, s. 33-40.

Andersen, Kåre Ørum 2010: "FDB som amerikaniseringsagent i dansk detailhandel efter 1945". Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede?* Syddansk Universitetsforlag, s. 95-123.

Befolkningens brug af internet 2011 – Serviceerhverv. Nyt fra Danmarks Statistik, nr. 305, 29. juni 2011.

- Bækgaard, Jesper 2010a: "Butiksfacader og gademiljø 1974". Elsebeth Aasted Schanz og Thomas Bloch Ravn (red.): *Den Gamle Bys årbog 2010*. Den Gamle By, s. 26-32.
- Bækgaard, Jesper 2010b: "Julen i byrummet 1927 og 1974". Elsebeth Aasted Schanz og Thomas Bloch Ravn (red.): *Den Gamle Bys årbog 2010*. Den Gamle By, s. 63-60.
- Christensen, Allan & Co. 1922: *Moderne Facademontering, Skiltefacader, Udhængsskabe, Vinduesskabe, Markiser Etc.* København.
- Danmark i tal 2013*. Danmarks Statistik 2013.
- Detailhandel – tradition eller nyskabelse*. Udgivet af Danmarks Erhvervsfond 1972.
- Dybdahl, Vagn 1982: *Det nye samfund på vej 1871-1913*. Gyldendal.
- Egebjerg, Fred. 1933: *Silkeborg Handelsstandsforening 1883-1933*. Silkeborg Handelsstandsforening.
- Folketælling 1945 for Assens.
- Fossat, Sissel Bjerrum 2011: "Mekaniseringen af landbruget – mekanikplevver og djævelskab eller det moderne familiebrugs fremtid?". Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede?* Syddansk Universitetsforlag, s. 51-93.
- Frandsen, Allan Leth 2001: *De satte noget i gang. Herning Håndværker- og Industriforening 1876-2001*. Herning.
- Frandsen, Allan Leth 2006: "Isenkram i 1927". Thomas Bloch Ravn og Elsebeth Aasted Schanz (red.): *Den Gamle Bys årbog 2006*. Den Gamle By, s. 14-23.
- Gnudtzmann, J.E. 1900: *Husbygning*. København.
- Hansen, Max Kjær 1937: *Detailsalget. Den moderne detailhandels principper og praksis*. Kulturhistorisk Forlag.
- Hansen, Max Kjær 1960: *Selvbetjeningsbutikkerne i Danmark*. Handelsministeriets produktivitetsudvalg.
- ICP A/S & Retail Institute Scandinavia A/S 2010: *Danmarks største Shopping-centre 2010*. ICP A/S & Retail Institute Scandinavia A/S.
- Jensen, P. Koch 1936: *Esbjerg Handelsstandsforening 1886-1936*. Esbjerg Handelsstandsforening.
- Jørgensen, Kaj (red). 1982: *Lemvig Handelsstandsforening, i Lemvig fortalt i billeder 1857-1982*. Lemvig Handelsstandsforening.
- Kjærsgaard, Finn 1988: "Byplanlægning, offentlig og privat service". *De store vækstår fra ca. 1960 og videre frem*. Seminar ved Dansk Byplanlaboratorium 1988, s. 34-44.
- Kongeriget Danmarks Handels-Kalender 1927*. J.H. Schultz Forlagsboghandel A/S.
- Larsen, Kai Edvard 1953: *Sønderborg Handelstandsforening 1878-1953*. Sønderborg Handelsstandsforening.

"Motorparken 2011 – Transport". *Nyt fra Danmarks Statistik*, nr. 169, 28. marts 2012.

Mørch, Søren og Buk-Swienty, Tom 2007: *Købmændenes historie*. Gads Forlag.
Nielsen, Anders Rehde 1989: *Handel i Faaborg gennem 300 år*. Faaborg Handelsstandsforening.

Nielsen, Ole 1983: *Farvel til 100 år*. Løgstør Handelsstandsforening.

Norvil, N. (red.) 1928: Den moderne forretning: *Haandbog i Facade- og Butiksmontering, Dekoration, Vinduespyntning, Skilteskrift o.s.v.* Gads Forlag.

Om selvbetjeningsbutikker i U.S.A. Beretning fra en studierejse i U.S.A. i marts-april 1952. Udgivet af Udenrigsministeriet 1953.

Pedersen, Poul Ove 2010: "Handel, butikker og købmænd". Søren Bitsch Christensen (red.): *Ribe Bys Historie 3*. Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg Kommune, s. 221-257.

Ratjen, Jesper 2003: "Kolding først af alle med gadeillumination til jul?". Birgitte Dedenroth-Schou (red.): *Koldingbogen 2003*. s. 5-12.

Rostgaard, Marianne 2011: "Mrs. Consumer og fremvæksten af selvbetjeningsbutikker i Danmark". Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede?* Syddansk Universitetsforlag, s. 239-265.

Seirup, Nina 2010: "Gadebilledet i 1927". Elsebeth Aasted Schanz og Thomas Bloch Ravn (red.): *Den Gamle Bys årbog 2010*. Den Gamle By, s. 13-25.

Sørensen, Allan og Sørensen, Flemming 2008: *Retailing. Professionel detailhandel i Danmark i internationalt perspektiv*. Forlaget Ludox.

Toftgaard, Jens 2010: "Bebyggelsesmønster og byplanlægning". Søren Bitsch Christensen (red.): *Ribe Bys Historie 3*. Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg Kommune, s. 19-39.

60 år i tal – Danmark siden 2. verdenskrig. Danmarks Statistik 2008.

Vadstrup, Søren 2010: *Bevarelse af gamle rudeglas*. Rådvad.

Vibæk, Marius 1938: *Den danske handels historie*. Nordisk Forlag.

Aagesen, Aage 1946: "Træk af Næstveds bygeografi". *Geografisk Tidsskrift* 1946:48, s. 8-46.

Aviser og avisartikler

Dansk Handelsblad (nr. 49, december 1927).

Dansk Handelsblad 1972-1974.

Dansk Handelsblad (14/09/1973, s. 20).

Dansk Handelsblad (18/10/1974, s. 23).

Isenkræmmerbladet 1927.

Jyllands-Posten (15/11/2010, s. 20). Kronik: Berit Guldmann Andersen: En moderne købmandsgård.

Kristeligt Dagblad (2/3/2013).

Randers Socialdemokrat (13/12/1909, s. 3).

Randers Amtsavis (23/12/1994, s. 18).

Weekendavisen 8-14/11/2013. Morten Beiter: Stille Gader

Utrykte kilder, utrykte materialer og websteder

Andersen, Berit Guldmann 2011: *Fra fabrik til forbruger. Om Schous Sæbehus' historie 1911-1974*. Upubl. 12 s.

Burchardt, Jørgen: *Hvornår var det nu det var*. Se webstedet <http://www.burchardt.name/OpfindelseTekniskMuseum.pdf>.

COWI A/S 2008: *Detailhandelsanalyse, Fyn 2008*. Rapport udarbejdet af COWI A/S i samarbejde med Assens Kommune, Faaborg-Midtfyn Kommune, Keremunde Kommune, Langeland Kommune, Nordfyns Kommune, Svendborg Kommune, og Ærø Kommune samt med bidrag fra Odense Kommune, Middelfart Kommune og Nyborg Kommune i 2008.

COWI A/S 2011: *Detailhandel i byerne, planlovens betydning for byerne*. Rapport udarbejdet af COWI A/S for Naturstyrelsen i 2011.

Definition på butiksrude. Se webstedet ordnet.dk/ods/ordbog?query=butiksrude.

Definition på butiksdød. Se webstedet <http://www.nyeordidansk.dk/noid/noid.htm?q=butiksd%F8d>.

Gågader Holstebro. Se webstedet <http://www.holstebro.dk/gaagader-1003.aspx>.

Jensen, Jesper Bo uden år: Produktsegmentering – detailhandlens udfordring. Se webstedet www.fremforsk.dk/vis_artikel.asp?AjrDcmntId=105.

Jensen, Jesper Bo uden år: *Dansk detailhandel i fremtiden*. Se webstedet www.fremforsk.dk/vis_artikel.asp?AjrDcmntId=11.

Levinsen, Marianne uden år: *Fremtidens udfordringer for butikker, gågader og storcentre i Danmark*. Se webstedet www.fremforsk.dk/vis_artikel.asp?AjrDcmntId=120.

Seirup, Nina 2008a: *Detailhandel – Kommenteret litteraturliste*. Upubl. 5 s.

Seirup, Nina 2008b: *Undersøgelse vedr. 1927-gadebilledet*. Upubl. 12 s.

Skjernov, Lisbeth 2010: *Pouls Radio – vejledning til rundvisere. Om den danske radio/tv-branche 1925-1985*. Upubl. 11 s.

Thomsen, Jørgen og Johnny Wøllekær: *Gågader i Odense*. Se webstedet <http://www.odense.dk/web3/historienshus/topmenu/oplevel%20historien/om%20 odense/livet%20i%20byen/om%20gaagader%20i%20 odense>

Toftgaard, Jens 2012: *Citydannelse, butiksstrøg og byidealer*. Upubl. Ph.d.-afhandling.

Vejregler. Se webstedet <http://vejregler.lovportaler.dk/showdoc.aspx?t=%2fV1%2fNavigation%2fTillidsmandssystemer%2fVejregler%2fAnlaegsplanlaegning%2f&docId=vd-anlaeg-geo-share-full>.

English Summary

In connection with the development of two new town districts – for 1927 and 1974 respectively – at the open-air museum Den Gamle By, its staff undertook a number of studies, one of which concerned the history of retail trade in Denmark.

Retail trade is an important factor in the formation of the modern urban streetscape. Urbanisation and industrialisation prompted an increase in shops from the mid-19th century onwards. By the end of World War 1, retailing had developed from merchant's houses offering a wide assortment of goods, to strictly specialised shops.

In tandem with this development, the visual appearance of the shops in the streetscape changed: from being next to invisible, marked only by a discrete sign on the wall around 1850, to the almost obtrusively large window sections, glossy advertisements and rich illumination of the interwar shop fronts.

The retail trade continued to develop significantly in the 20th century: from relatively small establishments of independent grocers, greengrocers, butchers and bakers to large supermarkets offering all such goods under one roof. Consequently, food shops were largely replaced by service enterprises. From the 1960s onwards, the pedestrian streets in the city centres, as well as the assemblages of large supermarkets and other businesses on the outskirts, came to characterise the larger cities.

Sissel Bjerrum Fossat, ph.d. i historie. Ansat som post. doc ved Institut for Historie, Syddansk Universitet. Ph.d.-afhandling: *The American Way eller den danske model? Danske studierejser til USA under Marshall-planens tekniske bistand 1948–1955*, SDU 2011.

REVOLUTION I DETAIL- HANDLEN? OM MARSHALL-PLAN, STUDIEREJSER OG SELVBETJENINGSBUTIKKER

Artiklen undersøger, hvordan udbredelsen af selvbetjeningsbutikker i Danmark var en del af Marshall-planens målsætning. Ved at fokusere på en af de rejser om selvbetjening, der blev arrangeret i Marshall-regi, kan det vises, hvordan oprettelsen af selvbetjeningsbutikker både var i overensstemmelse med amerikanske og danske ønsker. I den danske detailhandel var især Kooperationen interesseret i de nye principper, men der fandtes også skeptiske stemmer, der advarede mod de amerikanske ideer.

Ordet revolution bruges igen og igen til at beskrive de ændringer, der fandt sted i europæisk detailhandel i løbet af 1950'erne efter amerikansk forbillede.¹ Den moderne forbrugerkultur synes at udgøre selve kernen i "det uimodståelige amerikanske imperiums" tiltrækningskraft.² Den moderne industris masseproducerede varer skulle sælges i moderne selvbetjeningsbutikker ved hjælp af reklamer og på baggrund af markedsanalyser. I Danmark var både Kooperationen (Hovedstadens Brugsforening og FDB) og mange købmænd ivrige efter at lære de nye amerikan-

1 de Grazia 2005 s. 381; Schröter 2004; Schröter 2005 s. 78 Kuisel 1993 s. 231 og i en dansk sammenhæng Kjær-Hansen 1960: *Revolution i detailhandlen*.

2 Se de Grazia 2005 s. 6–8. Grundlæggende samme slutning har Harm Schröter og Richard Kuisel draget. Se Kuisel 199; Schröter 2007s. 215–229

ske principper at kende, og mange eksperter var enige om, at selvbetjening ikke blot var til gavn for de enkelte butikker og forbrugerne, men også kunne komme hele samfundsøkonomien til gode. Amerikanerne, der på det tidspunkt var kraftigt involveret i Europa bl.a. gennem Marshall-planen, var i tilgift ivrige efter at lære fra sig og bakkede moderniseringen af den danske detailhandel op med både økonomiske midler og know-how. For amerikanerne handlede det om at opnå en generel ændring af den europæiske økonomi, så den blev mere produktiv og dermed i sidste ende kunne levere et stærkt forsvar mod kommunismen.

Udviklingen på detailhandelsområdet i 1950'erne var dermed et led i en proces, man kan kalde amerikanisering. På den ene side fandtes der et klart amerikansk ønske om at påvirke den europæiske udvikling i amerikansk retning, og på den anden side fandtes der blandt mange europæere et tydeligt ønske om at hente ny viden i USA. Denne proces kan forstås som et asymmetrisk kulturmøde, hvor europæerne nok havde mulighed for at vælge til og fra blandt de amerikanske tilbud, men hvor kulturmødet ikke fandt sted mellem lige parter. Strukturelt set stod USA stærkere end Europa både økonomisk og teknologisk, og gennem et hjælpeprogram som Marshall-planen havde amerikanerne et godt diplomatisk redskab til udnytte denne magt og til direkte at påvirke europæiske beslutningstagere.³

I denne artikel vil jeg zoome ind på et enkelt bidrag til denne proces. Nemlig en studierejse om selvbetjening til USA, der blev arrangeret i Marshall-regi i 1952. Flere bøger om ledende personer fra dansk detailhandel peger således på netop Marshall-programmet som baggrund for den "revolution", der skete fra 1950'erne med selvbetjeningsbutikker og supermarkeder.⁴ Studierejserne under Marshall-planen og efterkrigstidens øvrige udvekslingsprogrammer tilskrives i øvrigt en central rolle i den amerikanske påvirkning af Europa i amerikaniseringslitteraturen.⁵ Ved at se nærmere på studierejserne bliver det muligt at få indblik i selve den overførselsproces af viden som var amerikaniseringens helt centrale element.⁶ Jeg vil her undersøge, hvad intentionerne bag studierejsen var, hvordan den blev organiseret, hvad deltagerne oplevede, og hvad deltagerne tog med hjem, og hvordan studierejsens resultater indgik i den bredere udvikling og debat i dansk detailhandel. Ved således at følge en enkelt rejse vil det være muligt at komme helt tæt på amerikaniseringsprocessen og følge de forhandlinger, overvejelser, til- og fravalg, som var en del af det kulturmøde, som studierejsen var et udtryk for.

3 Inspireret af van Elteren 2006

4 Se fx: Groes 1973 og Ellemose 2006

5 Se eksempelvis Schmidt 2004 s. 124–126; Bischof: 2006 s. 155; Pells 1997 s. 295; Wagnleitner 1994 s. 156–157; Kuisel 1993 s. 70–102, Schröter: 2005 og Schröter 2007

6 For mere om de øvrige studierejser under Marshall-planen se Fossat 2011

Den studierejse, der her skal være omdrejningspunktet, udmærker sig ved, at de fem aktørgrupper, som selvbetjeningen havde særlig betydning for nemlig forbrugere, arbejdere, Kooperationen, købmændene og handelsforeningerne, alle blev repræsenteret. Disse forskellige aktørgrupper udgjorde på mange måder yderpunkterne i den danske diskussion om selvbetjening der, som det vil fremgå, både udmøntede sig i en diskussion for og imod, men også i høj grad udspillede sig i et modsætningsforhold mellem Kooperationen og de små "frie" næringsdrivende.

Jeg vil i analysen af rejsens resultater fokusere på de tre hovedpositioner i diskussionen om selvbetjening nemlig Kooperationens, købmændenes og specialforretningernes holdning. Kooperationen var overvejende positivt indstillet pga. selvbetjeningens løfte om lavere forbrugerpriser. Købmændene var en mere blandet gruppe, hvor traditionalisterne frygtede tab af det nære forhold til kunderne, og hvor de selvbetjeningsbegeistrede så muligheden for større omsætning og større butikker med flere varetyper. Den mest skeptiske gruppe i dansk detailhandel var specialforretningerne, der med god grund frygtede, at de større selvbetjeningsbutikker med flere varetyper ville betyde, at flere små selvstændige ville blive nødt til at dreje nøglen om. Som Victoria de Grazia har bemærket, var revolutionen i detailhandelen langt fra en uimodsagt udvikling, men mødte aktiv modstand. Denne modstand fik på bemærkelsesværdig vis sin egen stemme blandt deltagerne på studierejsen, hvor Max Lindskov fra De danske Handelsforeningers Fællesorganisation repræsenterede de selvbetjenings skeptiske specialforretninger.⁷

Rationaliseringer i detailhandelen under den tekniske bistand i Danmark

Som sagt var den amerikanske påvirkning af den danske detailhandel i 1950'erne ønsket både fra dansk og amerikansk side. Danske politikere ønskede sig økonomisk fremgang og modernisering, men hvorfor var det så vigtigt for amerikanerne at se danskere vælge varer på hylderne i nyindrettede selvbetjeningsforretninger?

Allerede i sommeren 1947 begyndte en gruppe af amerikanske forretningsmænd fra bl.a. Coca-Cola, Kodak og General Motors at tale for et økonomisk genopbygningsprogram, som skulle overføre amerikanske modeller for produktion til Europa. Genopbygningen efter krigen ville ifølge gruppen gå hurtigere i de lande, der fulgte den amerikanske økonomiske strategi "liberalism of abundance".⁸ Høj økonomisk vækst i Europa skulle sikres gennem større handelsmæssig

7 de Grazia, 2005, s. 379 og eksempelvis "Ingen arbejder bedre og billigere end den lille, selvstændige købmand" i *Danmarks Handels Tidende* nr. 27, nytår 1952

8 Sanford 1987 s. 73-74

integration, højere produktion med det formål at udvide forbrugermarkeder og en aktiv erhvervspolitik. Disse forretningsmænds tanker blev en del af den amerikanske politik i Europa bl.a. gennem Marshallplanen. Ifølge amerikanerne var den europæiske økonomi præget af en meget traditionel og konservativ struktur. Økonomierne var funderet på en begrænset industriel produktion, der frembragte forholdsvis få varer til en høj pris og høje profitter, og som var baseret på billig arbejdskraft. Så selvom industrien måske ville kunne nå en pæn indtjening, ville en meget stor del af befolkningen være udelukket fra at kunne opnå en højere levestandard. I USA derimod sikrede masseproduktionen industrien en god indtjening på trods af lavere profitter på det enkelte produkt, og de lavere priser og den relativt høje løn sikrede, at alle samfundsklasser fik et udbytte i form af en højere levestandard. Disse overvejelser betød, at de europæiske økonomier burde ændres i amerikansk retning, og det var ikke blot for den europæiske arbejderklasses skyld, men det ville også virke som en barriere mod kommunismen. I et program udarbejdet af bl.a. State Department og Marshall-administrationen i 1950 kunne man læse:

“In the long-range ideological battle with communism, the U.S. will have to become accustomed to the idea that if economic reforms are to be carried out, many changes tantamount to revolution will have to be effected in social and political structures. It is not enough to give financial aid to OEEC countries if it fails to filter down to the workers. Failure of the general economy to share in the benefits of U.S. aid can only help Communist propaganda. The U.S. must help in developing a higher living standard as a demonstration that our civilization is better than communism. The U.S. needs the masses on its side as well as, or even more than, it needs the constituted authorities.”⁹

Masserne skulle altså overbevises om at “our civilization” var bedre end kommunismen, og det gyldne redskab, der blev sat ind for at forandre de europæiske økonomier, var *produktivitet*.

Gennem en højere produktivitet og masseproduktion ville industrierne kunne sikre både en højere produktion, lavere forbrugerpriser og højere løn. Disse tanker var grundlæggende i den såkaldte tekniske bistand, der i 1948 blev oprettet som en løftestang for den øvrige Marshall-plan og skulle lære europæerne om en mere rationel måde at producere på efter amerikansk forbillede. En vigtig del af denne bistand bestod i at invitere europæiske eksperter på studierejse til USA

9 Summary of production and business practice improvement program, 4. December 1950, NARA, RG 469, Office of the Assistant Administrator for Production, Productivity and Technical Assistance Division, subject files, 1949–1954, box 8

Produktivitet blev et af de centrale slagord for den europæiske genopbygning, som det fremgår af forsiden på denne informationsfolder udgivet af den danske Marshall-administration.

for at se på de seneste fremskridt inden for mange forskellige områder, men især industriel og agrarproduktion, arbejdsmarked og handel.¹⁰

En rationel varedistribution lå i direkte forlængelse af en rationel produktion, og med den begrundelse blev distribution og marketing en del af den tekniske bistand. Det handlede dog ikke bare om at få varer billigst muligt fra fabrikant til forbruger, men om at opnå en økonomi i vækst baseret på et større forbrug. Amerikanerne havde opdaget, at det, der drev økonomien, ikke var tilfredsstillelse af basale behov, men ønsket om et bedre liv. Under den tekniske bistand skulle europæerne derfor bl.a. lære om markedsanalyser, tilstrækkelige reklamebudgetter, attraktiv emballage, selvbetjening og forbrugerkredit.¹¹ Selvom marketing og rationel varedistribution var et iøjnefaldende og omdiskuteret område, var det dog ikke på noget tidspunkt et kerneområde for bistanden. I Frankrig var det eksempelvis kun en ganske lille del af det samlede antal studierejser, der blev foretaget inden for dette område.¹²

I Danmark oversteg antallet af delegerede inden for handel imidlertid antallet af delegerede inden for det vigtige arbejdsmarkedsområde, og handelen blev

¹⁰ Bjerrum Fossat 2011, s. 65–79

¹¹ Kuisel 1993, s. 88–89; Schröter 2007, s. 223

¹² Kuisel 1993, s. 80

dermed tillagt betydelig vægt. En mere rationel varedistribution blev i høj grad set som en forudsætning for, at hele befolkningen kunne få gavn af industriens produktivitetstigninger. Med den danske Marshall-administrations ord:

”The conversion of Danish distribution and retailing practices to a position of greatly improved efficiency is essential if the ultimate benefit of increased productivity within industry are to be passed down to the consumer.”¹³

Indsatsen for at modernisere detailhandlen under den tekniske bistand i Danmark bestod af flere elementer. Der var både tale om et forholdsvis stort antal studierejsedelegerede (134), besøg af amerikanske eksperter, uddannelse af konsulenter og om en mulighed for lån (30.000 kr. pr. butik) til modernisering af detailhandelsforretninger (i alt 4 millioner kroner blev stillet til rådighed).¹⁴ Målsætningen var at medvirke til fremvæksten af en ny forbrugerøkonomi. Ifølge den amerikanske detailhandelsekspert under den tekniske bistand George R. Lindahl, der flere gange besøgte Danmark, ville eksempelvis masseindkøb inden for fødevarerbranchen gøre det muligt for

”producenten at udnytte sit produktionsapparat bedst muligt og yderligere nedsætte sine omkostninger, hvilket resulterer i billigere varepriser. Hermed stiger købekraften, folk køber mere, flere arbejdere bliver beskæftigede ved at producere mere, deres lønninger går op i en stigende købekraft, og produktivitetens kræfter bliver sluppet løs i forbrugsøkonomiens fold.”¹⁵

I alt 134 delegerede fordelt på 13 forskellige rejser udgjorde handelens studierejser under den tekniske bistand i Danmark. Som det fremgår af nedenstående oversigt, handlede rejserne om flere forskellige aspekter af moderne varedistribution. Det drejede sig både om forskellige typer af detailhandel, grossister og forskellige hjælpediscipliner som markedsanalyse (*Kampen om køberen*), køleteknik og forbrugercredit.

13 Productivity and technical assistance program, fiscal years 1953 and 1954, MSA Mission to Denmark, Office of the Special Representative in Europe (1948–53), Productivity & Technical Assistance Division, Country Files, 1949–54, box 5.

14 I alt deltog 1191 personer på studierejserne under den tekniske bistand hvoraf langt de fleste studerede industri og landbrug. Studierejserne inden for handel fandt primært sted i bistandsperiodens sidste del fra 1952 – 1954.

15 ”Hvad vil der ske i dansk varedistribution i de næste fem år? Foredrag holdt af George R Lindahl jr. i Salgs- og Reklameforeningen, København 1. april 1954 i NARA, RG 469, Mission to Denmark, Labor Division Subject Files 1949–54, box 3

Rejseårstal	Titel på rapport
1950	<i>Moderne Amerikansk Handel</i>
1950	<i>Storhandlens organisationsmæssige forhold (ikke udgivet)</i>
1950	<i>Distribution (ikke udgivet)</i>
1952	<i>Selvbetjeningsbutikker i USA</i>
1953	<i>Rationelt textilsalg</i>
1953	<i>Den Kolde Kæde i USA og Danmark</i>
1953	<i>Sådan sælger man i USA</i>
1953	<i>Amerikansk Skotøjshandel</i>
1953	<i>Moderne Isenkramhandel</i>
1954	<i>Forbrugerkredit i USA</i>

Handlens rejser under den tekniske bistand

Studierejsen

I dansk detailhandel var det kooperationen, der først fattede interesse for de nye amerikanske selvbetjeningsprincipper ligesom det i øvrigt var tilfældet i både England og Norge.¹⁶

Den første selvbetjeningsbutik i Danmark blev åbnet af Esbjerg og Omegn Brugsforening i 1949. Forretningsfører Henry Pedersen stod bag denne nyskabelse og havde forinden bl.a. med FDB's jubilæumslegat i baglommen haft mulighed for at rejse til USA i 1947 for at studere amerikansk kooperation og selvbetjening.¹⁷ Kooperationen udgjorde en gruppe aktivt opsøgende aktører, der også uden Marshall-administrationens hjælp iværksatte initiativer for at modernisere og rationalisere varens vej til forbrugeren. FDB ønskede allerede i 1950 en rejse til USA for at studere rationaliseringsbestrebelseerne inden for den amerikanske varedistribution. De lokale Marshall-folk i København sagde god for planerne, men fra Marshall-administrationens europæiske hovedkvarter i Paris blev det meldt tilbage, at selvom man overordnet syntes, at det var tiltrængt at få moderniseret den danske detailhandel, så burde den konkrete ansøgning strammes op, og begrundelsen for rejsen skulle hvile på et stærkere grundlag.¹⁸ Handelsministeriets produktivitetsudvalg, der bl.a. stod for administrationen af studierejserne, arbejdede herefter på at sammensætte en bredere gruppe af personer, så rejsen kom til

16 Se Lange 2006; Shaw og Alexander 2004, s. 568 – 582; Usherwood 2000; Andersen 2008, s. 65; Andersen 2011

17 Henry Pedersens erindringer venligst stillet til rådighed af hans datter. Se også Henry Pedersen: "Amerikanske indtryk" i *Vort Virke* aug. 1948 s. 95–97 og "Esbjerg brugs har succes med sin selvbetjeningsbutik" i *Andelsbladet* juni 1949 s. 805

18 Brev til Tyge Dahlgaard 1. november 1950 Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1945–1972 journalnr. 73.C.67/101

at omfatte flere forskellige typer af aktører inden for dansk detailhandel. Resultatet blev, at deltagerantallet blev udvidet fra 3 til 11.¹⁹ Ud over repræsentanter for FDB kom det til at omfatte købmænd fra De samvirkende Købmandsforeninger, repræsentanter for butiksfunktionærer og forbrugere og formanden for De danske Handelsforeningers Fællesorganisation:

- Edith Antonsen, medlem af Danske Husmødres Forbrugerråd
- Henry Charles Fetterlein, hovedkasserer hos Dansk Handels- og Kontormedhjælperforbund
- Henry Knudsen, sekretær hos Dansk Handels- og Kontormedhjælperforbund
- Lis Groes, formand for Danske Husmødres Forbrugerråd
- Poul Hansen, arkitekt hos FDB
- Franz Metzlauff, direktionsssekretær hos FDB
- Kaj Bjørk Nielsen, direktør for Hovedstadens Brugsforening
- Poul Petersen, direktør for Århus Brugsforening
- Aage Hempel-Jørgensen, selvstændig købmand fra Ejby Købmandsgård A/S
- Viggo Worsøe Laursen, selvstændig købmand fra Århus
- Max Lindskov, formand for De danske Handelsforeningers Fællesorganisation

Ostehandler Max Lindskov var et interessant valg fra Produktivitetsudvalgets side. I sin position som formand for De danske Handelsforeningers Fællesorganisation havde han ofte udtalt sig kritisk i forhold til både Kooperationen og selvbetjening. Dagspressen afholdt sig da heller ikke fra at bemærke det paradoksale i hans deltagelse. Han holdt dog på, at han ikke havde noget imod selvbetjening som sådan, han ville dog ikke lade sig "dupere af alt nyt, selv om det kommer fra Amerika."²⁰ Tonen i den ansøgning, han var blevet bedt om at skrive, var lettere tilbageholdende, men adskilte sig ellers ikke meget fra holdets øvrige ansøgninger. Han ville "undersøge de foreliggende muligheder for overførelse af sådanne ideer og former inden for amerikansk detailhandel, som må formodes at kunne medføre en mere hensigtsmæssig betjening af forbrugerne herhjemme samt medføre formindskede omkostninger ved varedistributionen."²¹ Det fremgik dog også af en mindre artikel i Danmarks Handels Tidende (organ for De danske Handelsforeningers Fællesorganisation), at Lindskov havde sin egen dagsorden. Det var rigtig nok rejsens formål at se på selvbetjening, men "fællesorganisationens formand vil benytte lejligheden til at studere andre former for butikshandel i U.S.A., som trods alt trives side om side med selvbetjeningsforretningerne."²² Det interesserede ham også at finde ud af, om der i amerikanske specialforretninger fandtes moderne metoder inden for kundebejening og reklame, som ville kunne

19 Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1945–1972 journalnr. 73.C.67/101

20 "Handels-Formand angribes, fordi han vil med til U.S.A." i *B.T.* 26. januar 1952

21 Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1945–1972 journalnr. 73.C.67/101

22 "Max Lindskov på studierejse til U.S.A" i *Danmarks Handels Tidende* nr. 3, 29. januar 1952

Afskedsvisen til Max Lindskov i Danmarks Handels Tidende nr. 6, 11. marts 1952

overføres til Danmark. Lindskovs afrejse til USA blev markeret med en spøgende vise i Danmarks Handels Tidende, der meget rammende fremhævede formandens forbeholdenhed og modsætningen til kooperationen.

Holdets nye sammensætning styrkede måske nok begrundelsen for rejsen, men programmet skulle nu tage hensyn til mange forskellige interesser. Den heterogene gruppe skulle se på mange forskellige aspekter af selvbetjening lige fra indretning og arkitektur, mærkevarernes betydning, driftsøkonomi, personaleforhold og husmoderens fordele ved selvbetjening. Rejsen begyndte med en række foredrag af embedsmænd og forretningsfolk i New York og Washington. Derefter gik turen tværs over USA med stop i La Fayette, Indiana, Chicago, Salt Lake City, Los Angeles, Saint Louis og Cincinnati, hvor de delegerede besøgte en lang række

både små og store detailhandelsvirksomheder. Under de seks uger, som turen varede, fra 17. marts til 25. april 1952 blev holdet ledsaget af en amerikansk projektleder, der hjalp danskerne med at løse problemer undervejs og med at fremskaffe de oplysninger, som holdet efterspurgte.

Rapporten, som holdet skrev efter rejsen, var både lang og grundig og blev formentlig under inspiration fra den amerikanske reklameindsats udstyret med en mere iøjnefaldende og noget dyrere forside end ellers. Forsiden fremstillede den amerikanske selvbetjeningsbutik som et muntert slaraffenland af farvestrålende mærkevarer i kartoner, på dåse og frost (se næste side).

Den næsten 180 sider lange beretning bar tydeligt præg af studiegruppens indre modsætninger. Først og fremmest bød den ikke på nogen særligt udbygget overordnet konklusion og gav heller ikke læseren en række klare anbefalinger, som visse af de andre rapporter, der blev udgivet om rejserne under den tekniske bistand. I konklusionen kunne man blot læse, at de deltagere, der inden rejsen havde været positivt stemt overfor selvbetjening, stadig var det. Andre var mere forsigtige og mente, at man skulle slå koldt vand i blodet og se situationen an, inden man kastede sig ud i forsøg der kunne "medføre dyre fejlinvesteringer."²³ Det blev slået fast, at "der for en traditionsbunden og lidt konservativ indstillet detailhandel som den danske er et væld af ideer at hente i USA". Hvilke ideer måtte læseren selv danne sig et indtryk af i de enkelte kapitler, som holdet havde forsøgt at fremstille så "sagligt" og "neutralt" som muligt. Enkelte stikpiller til de hjemlige forhold var der imidlertid blevet plads til:

"Forbrugsbegrænsning, som i nogle år har været tidens løsen i Danmark, er et ukendt begreb i USA [...] Forbrugsudvidelse er dér dagens løsen. Man tvivler ikke på, at trang og lyst til udvidelse af forbruget automatisk fører til forøget produktion, og mens det f.eks. her i landet af og til anføres som en anke mod selvbetjeningsbutikkerne, at de frister folk til at købe mere, end de egentlig havde tænkt sig, fremhæver man dette i USA som et af disse butikkers fortrin."²⁴

De amerikanske butikker var måske efter dansk smag lige lovligt aggressive i deres markedsføring, men til gengæld forstod amerikanerne, at salget havde "en positiv og værdiskabende funktion" og blev anset af alle "for lige så produktivt som ethvert andet bidrag i det økonomiske liv." Den største del af rapporten gav indblik i de rent praktiske forhold omkring selvbetjeningsbutikker og supermarkeder som fx indretning, varetyper, prismærkning osv. Der var også et længere kapitel om det maskineri, der lå bag butikkernes drift, nemlig grossister og centrallagre.

23 Om selvbetjeningsbutikker i U.S.A., Udenrigsministeriet 1953 s. 167

24 Om selvbetjeningsbutikker i U.S.A., Udenrigsministeriet 1953 s. 26

Forsiden til rapporten Om selvbetjeningsbutikker, 1953.

Studierejsens tilblivelsesforløb viser med stor tydelighed den blanding af amerikanisering "fra oven" og amerikanisering "fra neden", som var typisk for studierejserne under Marshall-planen. Initiativet til rejsen udsprang fra FDB, der aktivt opsøgte den amerikanske know-how, men rejseholdets sammensætning blev kraftigt påvirket af de amerikanske bidragsydere, der vægtede højt at sprede

viden om de amerikanske metoder til en så bred skare som muligt. Således blev det muligt for en person som Max Lindskov at se USA med egne øjne, selvom han i udgangspunktet var kritisk indstillet og uvillig til at lade sig "dupere" af de amerikanske påhit. Som det vil fremgå nedenfor, betød mødet med Amerika ikke nogen stor holdningsændring hos studieholdets holdningsmæssige ydergrupper. For de positivt indstillede, men alligevel noget tvivlende købmænd betød rejsen imidlertid, at de blev endeligt overbeviste om selvbetjenings fortrin.

Rejsens resultater

Når man ser på receptionen af rejsen hos kooperationen, købmænd og specialforretningerne repræsenteret ved De danske Handelsforeningers Fællesorganisation, var FDB's vurdering ikke overraskende mest positiv, handelsforeningerne mest tilbageholdende, og købmændene indtog en midterposition.²⁵

I FDB's Samvirke smeltede forbrugernes og kooperationens interesser sammen, og det blev Lis Groes, der berettede om selvbetjeningsrejsen.²⁶ Under overskriften "Vi har utroligt meget at lære af amerikanerne..." beskrev hun det, holdet havde oplevet i USA. Hun var meget positiv over for det, hun havde set, og mente, at husmoderen kunne spare megen tid ved at handle i selvbetjeningsbutikker, og så kunne "det virkelig alt sammen overføres til danske forhold."²⁷ Rapportens kapitel om grossister og centrallagre var primært blevet forfattet af FDBs Frank Metzlaff, der havde opholdt sig længere tid i USA end resten af holdet for netop at studere disse forhold. De tanker, der kom til udtryk i afsnittet, er siden blevet betegnet som det, "der i mange år fremover skulle blive FDBs bibel".²⁸ FDB overtog i de kommende år mange af de amerikanske principper, og selvom selvbetjening og supermarkeder var iøjnefaldende træk ved udviklingen, har Kåre Ørum Andersen vist, at påvirkningen også i høj grad foregik bag kulisserne gennem oprettelse af centrallagre med moderne teknologi og et mere rationelt og effektivt distributionsnetværk.²⁹ Marshall-administrationen var i øvrigt særdeles tilfreds med sin indsats over for kooperationen. Kooperationen havde på forhånd været meget interesseret i selvbetjening, og den amerikanske hjælp til modernisering af

25 For en mere udførlig gennemgang af debatterne i relevante fagtidsskrifter se Fossat 2011, s. 279–289

26 Lis Groes, der var forbrugerrådets formand, var desuden gift med direktøren for FDB Ebbe Groes, der i 1953 blev medlem af Handelsministeriets Produktivitetsudvalg for handel. Marianne Rostgaard har vurderet at: "ægteparret Groes symboliserede nærmest alliancen for fremme af supermarkeder og selvbetjeningsbutikker mellem den socialdemokratiske regering, organisationer som husmor- og forbrugerbevægelsen og FDB". Se Rostgaard 2011, s. 244

27 "Vi kan lære utroligt meget af amerikanerne..." i *Samvirke* 15. maj 1952 s. 7

28 Groes 1978

29 Andersen 2008; Andersen 2011

butikker havde primært været et spørgsmål om konkret rådgivning i forhold til indretningen.³⁰

Inden afrejsen havde de deltagende købmænd haft en i udgangspunktet positiv, men også lidt tilbageholdende indstilling til selvbetjening. Viggo Worsøe Laursen mente, at de amerikanske resultater i forhold til omkostningsniveauet var gode, men han var ikke sikker på, at alt blot ville kunne overføres til Danmark. Han ville se på USA med kritiske øjne, men var til gengæld sikker på, at "vi kan lære saa meget derovre, at vi kan komme hjem og paabegynde Opbygningen af en ny Epoke i dansk Købmandshandel."³¹ Den anden købmand, Aage Hempel Jørgensen, angav, at han efter den amerikanske ekspert George R. Lindahls besøg i Århus havde været helt overbevist om, at selvbetjening måtte være det rigtige, men efter nærmere eftertanke var han blevet mindre sikker. I den indre by ville der eksempelvis ikke være plads nok til at anlægge de nødvendige parkeringspladser.³²

Rejsen fik de to herrer overbevist om, at selvbetjening var vejen frem. Worsøe-Laursen havde bragt 25 kg tryksager med hjem, som skulle studeres nærmere, og han betragtede rejsen som "Ouverturen til et Studium".³³ Af Worsøe-Laursens udførlige beskrivelse af rejsens resultater i "Studierejsen til USA" fremgår det, at selvbetjening med lethed kunne overføres til butikker, der primært handlede med kolonialvarer og grøntsager, hvor det kunne være sværere i forbindelse med salget af friske kødvarer.³⁴ Han forblev en varm fortaler for selvbetjening, som han nu også selv praktiserede og mente, at det bedste våben i konkurrencen med kooperationen var moderniserede forretninger, der var "festlige, hyggelige og velindrettede". Selvbetjening tiltalte kunderne, fordi de, der havde travlt, kunne få hurtigere betjening, og de, der havde god tid, kunne fornøje sig med at undersøge, hvad der var på hylderne og studere varerne. Selvbetjening gjorde det desuden morsommere at være købmand og gav et bedre overblik over varelagret.³⁵

Den holdningsændring, som disse to købmænd gav udtryk for, svarede godt overens med det indtryk, som Handelsministeriets Produktivitetsudvalg og Marshall-administrationen havde af købmændenes selvbetjeningslyst. Ifølge Produktivitetsudvalgets oplysninger havde mindst 99 % af medlemmerne af De Samvirkende Købmandsforeninger tidligere været modstandere af selvbetjening, men nu blev selvbetjening anerkendt som en af måderne, hvorpå købmanden kunne bekæmpe problemer som stigende omkostninger og mindre overskud. De Samvirkende Købmandsforeninger havde oprettet et arkitektkontor, der skulle

30 Se Implementation of self-service program i NARA, RG 469, Mission to Denmark, Productivity & technical Exchange Division, subject files, 1948-54 box 1

31 "Før rejsen til USA" i *Dansk Handelsblad*, nr 10, 7. marts 1952

32 "Før rejsen til USA" i *Dansk Handelsblad*, nr 10, 7. marts 1952

33 "Hjem fra USA med styrket Tro paa Selvbetjening" i *Dansk Handelsblad*, nr. 19, 9. maj 1952.

34 Studierejsen til USA" i *Dansk Handelsblad*, nr. 17, 4. juli 1952

35 "Selvbetjeningsdiskussion" i *Dansk Handelsblad*, nr. 3, 15. januar 1954

hjælpe med moderniseringerne, og var desuden åbne over for oprettelsen af en konsulenttjeneste, som ville blive gennemført, så snart den finansielle side af sagen var på plads. På amerikanernes opfordring havde De Samvirkende Købmandsforeninger sågar stået bag udstillingen af en model-selvbetjeningsbutik på industrimessen i København, hvor man kunne se familien "Frimand" gå på indkøb. Standen havde været en stor succes og var blevet besøgt af mange interesserede købmænd.³⁶ Købmændenes holdningsændring blev også noteret uden for Produktivitetsudvalgets og Marshall-administrationens kreds, og B.T. kunne ved årets slutning fortælle, at købmændenes arkitektkontor havde meget travlt, og at mange købmænd overvejede at indføre hel eller delvis selvbetjening.³⁷

Som han havde lovet inden afrejsen, informerede Max Lindskov omhyggeligt læseren af Danmarks Handels Tidende om rejsens forløb og skrev flere breve hjem under opholdet. Han hæftede sig ved de store forhold, den farvestrålende emballage og butikkernes indretning, der alt sammen gik ud på at få kunderne til at købe så meget som muligt. Selvbetjeningsbutikkerne var eksempelvis indrettet, så kunderne blev tvunget forbi alle varerne, og kønne piger var placeret strategiske steder for at "skabe salg, mere salg og endnu mere salg."³⁸ De store supermarkeder havde endvidere mulighed for at arrangere "gratis" fornøjelser for kunderne og opstillede eksempelvis karruseller til børnene.³⁹ I U Select Shoe Shop havde holdt set den yderste konsekvens af de amerikanske selvbetjeningsprincipper. Her blev skoene solgt billigt fra fabrikernes overskud, der var et begrænset udvalg og stort set ingen service.⁴⁰ Selvom Max Lindskov holdt på sin skepsis overfor selvbetjeningsprincippet, så fandt han også amerikanske tilstande, som han syntes om. Ved et offentligt møde i Håndværkerforeningen i Aalborg fremhævede han rejsens positive erfaringer over for 300 butikshandlende.⁴¹ Ligesom FDB så han et forbillede i den amerikanske engroshandel, hvor nye veje til distribution af varer fra fabrik til detailhandel var absolut fordelagtige. Han fremhævede desuden, at man i USA havde oprettet en forening til at tage sig af klager om illoyal og ulovlig reklamering. Den overordnede konklusion var dog ikke til at tage fejl af. I USA talte mange andre faktorer end prisen i konkurrencen om kundernes gunst. Først og fremmest butikkens indretning, butikkens placering og antallet af parkeringspladser. Derfor mente han, at de store supermarkeder i USA havde større omkostning end de selvstændige forretninger i Danmark. Hvis forbrugerne

36 Memorandum af Erik Jensen fra Produktivitetsudvalget til O'Neill Osborn 28. maj 1952 i NARA, RG 469, Mission to Denmark, Productivity & technical Exchange Division, subject files, 1948–54 box 1

37 "Chokerende Opdagelse i ny Selvbetjeningsbutik" i *B.T.* 19. december 1952

38 "Glimt fra Max Lindskovs studierejse i U.S.A.," i *Danmarks Handels Tidende* nr. 9, 22. april 1952

39 "Det er gratis – hvem betaler" i *Danmarks Handels Tidende* nr. 11, 20. maj 1952

40 "Amerikanske forretningsmetode" i *Danmarks Handels Tidende* nr. 10, 6. maj 1952

41 "Stor organisation, som på frivillig basis modvirker illoyal konkurrence" i *Danmarks Handels Tidende* nr. 12, 3. juni 1952

ønskede selvbetjening i Danmark, så burde man naturligvis føje kunderne, men man skulle ikke bilde sig ind, at det ville medføre lavere priser.

Netop omkostningerne ved den amerikanske måde at drive detailhandel på blev et vigtigt argument mod selvbetjeningsbutikker fra Max Lindskovs side. Diskussionen om selvbetjeningsbutikkernes omkostninger fik et højdepunkt i 1955, hvor De danske Handelsforeningers Fællesorganisation forlangte, at Handelsministeriets Produktivitetsudvalg foretog en tilbundsående undersøgelse af spørgsmålet om, hvorvidt selvbetjeningsbutikkerne virkelig var de billigste.⁴² Undersøgelsen burde desuden omfatte betydningen af følgende fem punkter:

1. Højere priser som følge af emballeringen
2. Emballagerne kræver større valutaforbrug
3. Det forøgede reklameforbrug
4. Den yderligere industrialisering af levnedsmidlerne
5. Levnedsmidlernes lødighed⁴³.

Undersøgelsen blev afvist af Produktivitetsudvalget, der ikke var overbevist om, at det var nødvendigt med en grundig undersøgelse.

Kritikken af selvbetjening vandt dog genklang i andre kredse, og et vigtigt element i denne kritik var en afstandtagen fra den version af det moderne, som USA stod for. Ifølge Max Lindskov var der en lang række forskelle mellem USA og Danmark. Danskerne ønskede at handle tæt på hjemmet, havde ikke nær så mange biler og foretrak friske fødevarer frem for konserves. Butikkerne skulle ikke blot være til for "dusinmennesker", men skulle også kunne tilfredsstille mere individuelle forbrugsønsker, som han havde svært ved at se, hvordan selvbetjeningsbutikkerne skulle kunne opfylde. De største farer så Max Lindskov på den lange bane og opfordrede i flere omgange til, at man gennemtænkte, om man virkelig ønskede den udvikling, som selvbetjeningsbutikkerne implicit medførte. Vareproduktionen ville blive mere standardiseret og ensrettet, og stadig større kæder ville tage over og i praksis medføre monopollignende tilstande. I den yderste konsekvens var der en fare for, at staten ville kunne overtage både produktionen og handlen. "Har man først de få fabrikker, de ensrettede og standardiserede varer, kædebutikskoncentrationen, så er muligheden for en statssocialisering af hele handelen meget nærliggende og let at gennemføre."⁴⁴

Denne side af kritikken af de amerikanske tiltag hentede støtte fra den intellektuelle anti-amerikanisme. Under overskriften "Masseproduktionens forudsæt-

42 "Nu må det undersøges, om selvbetjeningsbutikkerne er billigst" i *Danmarks Handels Tidende* nr. 16, 9. august 1955

43 "Skaber selvbetjening billigere priser?" i *Danmarks Handels Tidende* nr. 19, 20. september 1955

44 Max Lindskov: "Selvbetjening vil lette overgangen til statsocialisering" i *Danmarks Handels Tidende* nr. 18, 30. april 1951

Selvbetjening

Holdningerne til selvbetjening var delte. Her en humoristisk streg fra Produktivitetsudvalgets blad Produktivitetsnyt nr. 2 1957 s. 17.

ning er i dag masse mennesket” blandede Poul Henningsen i 1955 sig i debatten om detailhandlen og advarede i stærke vendinger mod, at danskerne ville komme til at lide af samme åndssvækkelse som i nutidens Amerika. Samfund og industri producerede masse mennesker, der kun ønskede at forbruge fabrikerede ”Monroe-nyheder”, ”Gunnar Nu-Hansens fodboldreportager”, ”Morten Korch-film”, ”kulørt litteratur og forstærket musik.”⁴⁵ Man skulle derimod gå imod masseforbruget og forlange kvalitet. – Vand på Max Lindskovs mølle.

Muligheden for selv at tage de amerikanske forretninger i nærmere øjesyn flyttede altså ikke Max Lindskovs holdninger til selvbetjening. Men de kritiske røster forblev i mindretal. Rejsen var en af de Marshall-rejser, der fik størst opmærksomhed, og diskussionen om selvbetjening fandt sted i både dagspressen og i danske fagtidsskrifter. Omtalen af både denne rejse, andre rejser og de amerikanske konsulenters arbejde bidrog til en stadig stigende interesse for amerikanske detailhandelsprincipper, og Handelsministeriets Produktivitetsudvalg oplevede en stærkt stigende efterspørgsel efter både konsulentbistand og studierejsemuligheder. Året efter rejsen blev et nyt produktivitetsudvalgt nedsat for at behandle sager, der vedrørte handel for at aflaste det eksisterende udvalg, der som hovedfokus havde industri og arbejdsmarked. På et møde i januar 1953 måtte udvalget konstatere, at udvalgets sekretariat havde fået for travlt:

”Udviklingen synes at pege i retning af, at man fremover må regne med nødvendigheden af yderligere at kunne udvide sekretariatets aktivitet på

45 ”Masseproduktionens forudsætning er i dag masse mennesket” i *Danmarks Handels Tidende* nr. 25, 13. december 1955

disse områder. Handelsorganisationernes interesse for disse problemer er øget stærkt i den senere tid, bl.a. stimuleret af de erfaringer, der er indhøstet på studierejserne til U.S.A., og af de amerikanske konsulenter virke her i landet, og der trækkes fra organisationernes side i høj grad på sekretariatets arbejdskraft til disse opgaver.”⁴⁶

Det nye udvalg kom til at bestå af 9 særdeles indflydelsesrige repræsentanter for detailhandlen, engroshandelen og kooperationshandlen bl.a. Ebbe Groes og Svend Gade.⁴⁷ Ebbe Groes var FDB's førstedirektør i en lang årrække, og Svend Gade fra De Samvirkende Købmændsforeninger er blevet fremhævet som primus motor for, at købmændene tog supermarkedsideen til sig.⁴⁸ Både Ebbe Groes og Svend Gade var formænd for deres respektive organisation fra begyndelsen af 1950'erne til slutningen af 1970'erne og blev dermed helt centrale aktører i moderniseringen af detailhandelen.

Også i den bredere samfundsdebat blev selvbetjening et tema. Både hos fagbevægelsen og de danske arbejdsgiverorganisationer blev detailhandelen skydeskilve for anklager om, at gevinsten ved de produktivitetsforøgelser, der var opnået i dansk industri, gik tabt.⁴⁹ I oktober 1953 fastslog Arbejderen, at den manglende konkurrence betød, at forbrugerne ikke umiddelbart fik adgang til lavere priser, selvom produktiviteten steg. Lederen mente, at det danske samfund var gennemsyret af kartel- og prisaftaler og faktiske monopoler, der betød for høje omkostninger i handelsledet, og tilkendegav, at det ikke skulle ”skorte på fagbevægelsens vilje” til at samarbejde med arbejdsgiverne på det område.⁵⁰ Som en del af løsningen blev den amerikanske selvbetjening fremhævet, og selvbetjeningsstudierejsen fik en del omtale.⁵¹ I Arbejdsgiveren blev selvbetjening beskrevet som et godt redskab til at fremme rationaliseringen af detailhandelen og som afgørende for den forbrugerkultur, der blev set som en forudsætning for en økonomi i vækst:

46 Notat vedrørende oprettelse af et udvalg til behandling af spørgsmål om fremme af handelens effektivitet. 21.januar 1953, i Rigsarkivet Økonomi- og Erhvervsministeriet ujournaliserede sager, kasse 599-7-53

47 For en oversigt over udvalgets medlemmer og aktiviteter se *Beretning afgivet af Handelsministeriets produktivitetsudvalg vedrørende handel om udvalgets virksomhed i tiden 1. april 1954 - 31. marts 1956*, København 1956

48 Mørch og Buk-Swienty 2007, s. 202-205

49 Se eksempelvis ”Repræsentantskabsmødet” *Arbejderen*, 50. årg. nr. 19, 1. juni 1954 s. 121-129

50 ”Det dyre handelsled” i *Arbejderen*, 49. årg. nr. 19, 1. oktober 1953 s. 229-230. Se også Ivar Nørgaards kronik ”Sæt priserne ned!” i *Social-Demokraten* 14. januar 1953

51 Se Jørgen Thygesen: ”Selvbetjening den moderne detailhandels våben mod for høje omkostninger” i *Arbejderen*, 49. årg. nr. 19, 1. oktober 1953 s. 231-234 og ”Selvbetjening den moderne detailhandels våben mod for høje omkostninger” i *Arbejderen*, 49. årg. nr. 19, 1. oktober 1953 s. 231-234

”Det vigtigste er derfor at skabe behovet, at få menneskene til at ønske sig ting. [...] Udvides det, opstår der herved en trang til større produktion, og det skaber igen en stræben hos befolkningen efter at tjene mere. Et stærkt levende og rigt varieret behov er spore til en høj økonomisk aktivitet i samfundet. En sådan livlig økonomisk aktivitet vil bringe det størst mulige antal i arbejde, det vil fremme de bedste og mest rationelle arbejdsformer i produktionen og vil tilskynde hver eneste arbejder til at yde sit bedste. Er denne udvikling en gang startet, er det den gode cirkel, og samfundet vil opleve en stadig voksende levefod.”⁵²

Selvbetjening var altså ikke blot til for husmoderens morskabs skyld, men kunne gavne hele samfundet. Både fagbevægelsens og arbejdsgivernes holdninger til selvbetjening matchede således Marshall-administrationens budskab om selvbetjeningsbutikker, som et vigtigt led i en moderne forbrugerøkonomi. Selvom studierejsen således blev en vigtig ingrediens i debatten om fremtidens detailhandel i Danmark, er det helt rimeligt at antage, at udviklingen på længere sigt ville have været den samme uden den tekniske bistand. Også i de lande, der stod uden for Marshall-planen, bredte selvbetjeningsprincipperne sig – Schweiz er et tidligt eksempel.⁵³ Et fællestræk i den tidlige udvikling af selvbetjeningsbutikker i Europa er imidlertid studiebesøg i USA og den aktive import af de amerikanske ideer.⁵⁴ Det lokale initiativ og det direkte møde med USA var altså vigtige elementer i den amerikaniseringsproces, hvor danskere og andre europæere tog ved lære af det land, der på mange punkter forekom som en model for fremtiden.

Konklusioner

Den amerikanske indflydelse på den danske detailhandel var stærk i 1950'erne, men Amerika fungerede både som forbillede og skræmmebillede. En række af aktørerne inden for detailhandelen var ivrige efter at importere og imitere de amerikanske ideer, hvorimod andre stemte hælene i. Den tekniske bistand satte sit tydelige præg på udviklingen, og især Kooperationen og en del af de danske købmænd var ivrige efter at benytte det amerikanske tilbud, der både omfattede amerikansk konsulenthjælp, studierejser til USA, oprettelse af en dansk konsulenttjeneste og en mulighed for at låne penge til moderniseringer af butikker. Dette betød ikke, at alle butikker fra den ene dag til den anden blev til selvbetje-

52 ”Selvbetjening i U.S.A.” i *Arbejdsgiveren* nr. 20, oktober 1953 s. 330–332

53 Brändli 1997

54 Shaw, Curt og Alexander 2004, s. 568 – 582; Kuisel, 1993 s. 89; Schröter 2007 s. 215–229; Lange 2006 s. 300; Brändli 1997 s. 51

ningsbutikker, men i løbet af 1950'erne steg antallet støt fra 1 selvbetjeningsbutik i 1949 til 545 i 1959.⁵⁵

Selvom en række stærke aktører både blandt købmændene og kooperationen med opbakning fra Produktivitetsudvalget arbejdede målbevidst for at modernisere den danske detailhandel, så vakte de nye principper også en del modstand. Modstanden kom ikke blot fra enkeltstående næringsdrivende, men blev personificeret i formanden for De danske Handelsforeningers Fællesorganisation Max Lindskov. Som man måske ellers kunne have forventet, ændredes Handelsforeningernes holdning til selvbetjening ikke i løbet af 1950'erne, selvom det blev stadig tydeligere, at forbrugerne syntes godt om den nye ide.⁵⁶ De amerikanske principper betød, at vareudvalget i den enkelte butik skulle udvides, hvilket lagde pres på specialforretningerne fra både købmændenes og kooperationens side. Dette pres fik øjensynligt blot Handelsforeningers Fællesorganisation til at stritte yderligere imod, og formanden hentede ikke blot sine argumenter i rent praktiske forhold som den dyre emballage, men advarede også mod mærkevarernes ensretning og skabelsen af dusinmennesker.

På trods af advarende røster fulgte Danmark samme udvikling på detailhandelsområdet som resten af Europa, og handelens "industrialisering"⁵⁷ blev set som en forlængelse af industriens masseproduktion af både arbejdsgivere og fagbevægelse. Arbejdsgiveren skrev sågar, at et øget ønske om at forbruge var en forudsætning for en højere produktivitet.⁵⁸ Forøgelsen af den europæiske produktivitet var den tekniske bistands målsætning, og i både Tyskland, Storbritannien, Norge og Danmark blev højere produktivitet kædet direkte sammen med ikke blot højere forbrug, men med standardiserede varer og masseforbrug.⁵⁹ Studierejserne under den tekniske bistand var et ikke uvæsentligt element i denne udvikling, der på sigt betød en radikal ændring af detailhandelen i Europa. Med Harm Schröders ord kunne udviklingen inden for detailhandelen meget vel betegnes som en revolution "since it changed everything: rules, organization, sites, relations, values and behaviour."⁶⁰

Udviklingen var dog langt fra betinget af en amerikansk eksport af moderne handelsprincipper, men foregik i høj grad via europæernes egen aktive import og var en del af en bredere amerikaniseringsproces.⁶¹ Det er blevet fremhævet, at principperne fra den amerikanske detailhandel blev tilpasset den europæiske kontekst. Supermarkederne blev mere integrerede i bylivet og mindede nærmest

55 Kjær-Hansen 1960 s. 32-33

56 Se Bendix Andersen 2011 s. 186-187

57 Dette udtryk findes allerede hos Kjær-Hansen 1950, s. 5

58 "Selvbetjening i U.S.A." i *Arbejdsgiveren* nr. 20, oktober 1953 s. 330-332 og "Projektøren - Selvbetjening" i *Arbejdsgiveren* nr. 21, november 1954 s. 317

59 Shaw og Alexander 2004, s. 568 - 582; Lange 2006; Schröter 2004

60 Schröter 2004, s. 262

61 Se også Brändli 1997

om en stor version af den lokale købmand.⁶² Det er for så vidt rigtigt, men på intet andet område i europæisk erhvervsliv foregik der en så tydelig efterligning af de amerikanske principper. FDB anså ligefrem dele af rapporten fra selvbetjeningsrejsen som en bibel inden for området. De traditionelle butikker måtte langsomt, men sikkert vige for de nye især inden for handelen med dagligvarer, men også specialforretninger som skotøjsbutikker, legetøjsbutikker, boghandlere osv. gik over til hel eller delvis selvbetjening. Kun hos enkelte, som hos ostephandler Max Lindskovs moderne kolleger, foregår handelen stadig bag en disk.

Litteraturliste

- Andelsbladet* 1949: "Esbjerg brugs har succes med sin selvbetjeningsbutik", juni 1949.
- Andersen, Kåre Ørum 2008: *FDB som Americanizer? – En undersøgelse af FDBs rolle i amerikaniseringen af dansk detailhandel i 3 årtier efter 2. verdenskrig*. Upubliceret kandidatspeciale fra Center for Historie, Syddansk Universitet.
- Andersen, Kåre Ørum 2011: "FDB som amerikaniseringsagent i dansk detailhandel efter 1945". Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970*. Syddansk Universitets Forlag.
- Andersen, Morten Bendix 2011: *Sælgere for et amerikansk forbrugsimperium? – studier i amerikaniseringsprocesser i reklamebranchen i Danmark 1920-1965*. Ph.d. afhandling Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet
- Arbejderen* 1953: "Det dyre handelsled". 49. årg. nr. 19, 1. oktober.
- Arbejderen* 1953: "Selvbetjening den moderne detailhandels våben mod for høje omkostninger". 49. årg. nr. 19, 1. oktober 1953
- Arbejderen* 1954: "Repræsentantskabsmødet". 50. årg. nr. 19, 1. juni 1954.
- Arbejdsgiveren* 1953: "Selvbetjening i U.S.A." Nr. 20, oktober 1953.
- Arbejdsgiveren* 1954: "Projektøren – Selvbetjening". Nr. 21, november 1954.
- Beretning afgivet af Handelsministeriets produktivitetsudvalg vedrørende handel om udvalgets virksomhed i tiden 1. april 1954 – 31. marts 1956*, København 1956.
- Bischof, Günter 2006: "Two Sides of the Coin: The Americanization of Austria and Austrian Anti-Americanism". Alexander Stephan (red.): *The Americanization of Europe, Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*. Berghahn Books.
- Brändli, Sibylle 1997: *Der Supermarkt im Kopf. Konsumkultur und Wohlstand in der Schweiz nach 1945*. Böhlau Verlag.

62 Pells 1997, s. 296

- B.T. 1952: "Chokerende Opdagelse i ny Selvbetjeningsbutik". 19. december 1952.
- B.T. 1952: "Handels-Formand angribes, fordi han vil med til U.S.A.". 26. januar 1952.
- Danmarks Handels Tidende* 1952: "Amerikanske forretningsmetode". Nr. 10, 6. maj 1952.
- Danmarks Handels Tidende* 1952: "Det er gratis – hvem betaler". Nr. 11, 20. maj 1952.
- Danmarks Handels Tidende* 1952: "Glimt fra Max Lindskovs studierejse i U.S.A.". Nr. 9, 22. april 1952.
- Danmarks Handels Tidende* 1952: "Ingen arbejder bedre og billigere end den lille, selvstændige købmand". Nr. 27, nytår 1952.
- Danmarks Handels Tidende* 1952: "Max Lindskov på studierejse til U.S.A". Nr. 3, 29. januar 1952.
- Danmarks Handels Tidende* 1952: "Stor organisation, som på frivillig basis modvirker illoyal konkurrence". Nr. 12, 3. juni 1952.
- Danmarks Handels Tidende* 1955: "Masseproduktionens forudsætning er i dag massemennesket". Nr. 25, 13. december 1955.
- Danmarks Handels Tidende* 1955: "Nu må det undersøges, om selvbetjeningsbutikkerne er billigst". Nr. 16, 9. august 1955.
- Danmarks Handels Tidende* 1955: "Skaber selvbetjening billigere priser?". Nr. 19, 20. september 1955.
- Dansk Handelsblad* 1952: "Før rejsen til USA". Nr. 10, 7. marts 1952.
- Dansk Handelsblad* 1952: "Hjem fra USA med styrket Tro paa Selvbetjening". Nr. 19, 9. maj 1952.
- Dansk Handelsblad* 1952: "Studierejsen til USA". Nr. 17, 4. juli 1952.
- Dansk Handelsblad* 1954: "Selvbetjeningsdiskussion". Nr. 3, 15. januar 1954.
- De Grazia, Victoria 2005: *Irresistible empire: America's advance through twentieth-century Europe*. Belknap Press of Harvard University Press
- Groes, Ebbe 1978: *Glimt fra et halvt århundrede*. Fællesforeningen for Danske Brugsforeninger.
- Ellemose, Søren 2006: *Giganten. Fra Salling til Dansk Supermarked*. Jyllands-Postens Forlag.
- Elteren, Mel van 2006: *Americanism and Americanization. A Critical History of Domestic and Global Influence*. McFarland & Company, Inc., Publishers, Jefferson.
- Fossat, Sissel Bjerrum 2011: *The American Way eller den danske model? Danske studierejser til USA under Marshall-planens tekniske bistand 1948-1955*. Ph.d.- afhandling, Institut for Historie, Syddansk Universitet.
- Hau, Flemming og Sørensen, Flemming 1996: *Professional detailhandel i Danmark*. Forlaget Ludox.

- Henry Pedersen: "Amerikanske indtryk". *Vort Virke*, aug. 1948
- Kjær-Hansen, Max 1950: *Detailhandelens vilkår i går og i dag*. Chr. Augustinus Fabrikker.
- Kjær-Hansen, Max 1960: *Revolution i detailhandlen*. Dansk Salgs- og Reklameforbund.
- Kjær-Hansen, Max 1960: *Selvbetjeningsbutikkerne i Danmark*. Handelsministeriets Produktivitetsudvalg.
- Kuisel, Richard F. 1993: *Seducing the French: the dilemma of Americanization*. University of California Press.
- Lange, Even 2006: *Organisert Kjøpekraft. Forbrugersamvirkets historie i Norge*. Pax.
- Larsen, Hans Kryger 2008: *Industri, stat og samfund 1939-1972*. Syddansk Universitetsforlag.
- Lindskov, Max 1951: "Selvbetjening vil lette overgangen til statssocialisering". *Danmarks Handels Tidende*, nr. 18, 30. april 1951..
- McGlade, Jacqueline 2002: "From revolutionary vision to productivity drive". Dominique Barjot (red.): *Catching up with America. Productivity Missions and the Diffusion of American Economic and Technological Influence after the Second World War*. Presses de l'Université de Paris-Sorbonne.
- Mørch, Søren og Buk-Swienty, Tom 2007: *Købmændenes historie*. Gads Forlag.
- Pells, Richard H. 1997: *Not like us: how Europeans loved, hated, and transformed American culture since World War II*. Basic Books.
- Nørgaards, Ivar 1953: "Sæt priserne ned!". *Social-Demokraten*, 14. januar 1953.
- Poulsen, Birgit Schwartz og Jørgensen, Anne Buch (red.) 1994: *Brugsforeningsbevægelsen: Historie og perspektiv*. FDB.
- Rostgaard, Marianne 2011: "Mrs. Consumer og fremvæksten af selvbetjeningsbutikker i Danmark". Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970*. Syddansk Universitets Forlag.
- Samvirke 1952: "Vi kan lære utroligt meget af amerikanerne..." 15. maj 1952.
- Sanford, William 1987: *The American Business Community and the European Recovery Program, 1947-52*, New York.
- Schröter, Harm 2004: "Revolution in trade": the Americanization of distribution in Germany during the boom years, 1949-75". Akira Kudo, Matthias Kipping og Harm Schröter: *German and Japanese Business in the Boom Years. Transforming American management and technology models*. Routledge.
- Schröter, Harm G. 2005: *Americanization of the european economy a compact survey of American economic influence in Europe since the 1880s*. Springer.
- Schröter, Harm 2007: "Economic Culture and Its Transfer: Americanization and European Enterprise, 1900-2005". *Revue économique*, vol. 58, no. 1, Où va l'histoire des entreprises? 2007.

- Schmidt, Oliver 2004: "Small Atlantic World: U.S. Philanthropy and the Expanding International Exchange of Scholars after 1945". Jessica C.E. Gienow-Hecht and Frank Schumacher (red.): *Culture and International History*, Berghahn Books.
- Shaw, Louise Curt og Alexander, Andrew 2004: "Selling Self-Service and the Supermarket: The Americanisation of Food Retailing in Britain, 1945–60". *Business History*, Vol.46, No.4, October 2004.
- Stockmann, Erik 1992: *Større, færre – og billigere. Dansk dagligvarehandels historie i vort århundrede*. Det Schønbergske Forlag.
- Thygesen, Jørgen 1953: "Selvbetjening den moderne detailhandels våben mod for høje omkostninger". *Arbejderen*, 49. årg. nr. 19, 1. oktober 1953.
- Udenrigsministeriet 1953: *Om selvbetjeningsbutikker i U.S.A.*
- Usherwood, Barbara 2000: "'Mrs Housewife and Her Grocer': The advent of self-service food shopping in Britain". Maggie Andrews and Mary M. Talbot (red): *All the world and her Husband. Women in Twentieth-Century Consumer Culture*. Cassell.
- Wagnleitner, Reinholdt 1994: *Coca-Colonization and the Cold War. The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*. The University of North Carolina Press.

Utrykte kilder

National Archives i Washington

- "Hvad vil der ske i dansk varedistribution i de næste fem år? Foredrag holdt af George R Lindahl jr. I Salgs- og Reklameforeningen, København 1. april 1954 i NARA, RG 469, Mission to Denmark, Labor Division Subject Files 1949-54, box 3.
- Implementation of self-service program i NARA, RG 469, Mission to Denmark, Productivity & technical Exchange Division, subject files, 1948-54 box 1.
- Memorandum af Erik Jensen fra Produktivitetsudvalget til O'Neill Osborn 28. maj 1952 i NARA, RG 469, Mission to Denmark, Productivity & technical Exchange Division, subject files, 1948-54 box 1.
- Productivity and technical assistance program, fiscal years 1953 and 1954, NARA, MSA Mission to Denmark, Office of the Special Representative in Europe (1948-53), Productivity & Technical Assistance Division, Country Files, 1949-54, box 5.
- Summary of production and business practice improvement program, 4. December 1950, NARA, RG 469, Office of the Assistant Administrator for Production, Productivity and Technical Assistance Division, subject files, 1949-1954, box 8.

Rigsarkivet i København

Notat vedrørende oprettelse af et udvalg til behandling af spørgsmål om fremme af handelens effektivitet. 21.januar 1953, i Økonomi- og Erhvervsministeriet ujournaliserede sager, kasse 599-7-53.

Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1945-1972 journalnr. 73.C.67/42.

Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1945-1972 journalnr. 73.C.67/101.

Privat

Henry Pedersens erindringer.

English Summary

The article explores how the dissemination of self-service shops in Denmark was an integral part of the Marshall Plan. Focusing on one of those journeys under the auspices of the Marshall Plan to study such self-service shops in the USA, the article shows how the creation of self-service shops was in accordance with American as well as Danish aspirations. In the Danish retailing business, particularly the cooperative movement was interested in the new principles, even if sceptical voices cautioned against these American ideas. Outside these circles, the Danish unions and employers' organizations supported the intentions to modernize what they considered an expensive link in the retail trade. The gain in productivity pursued by the industry was considered to depend not only on increasing consumption, but also on standardized goods and *mass* consumption.

Mette Tapdrup Mortensen er ph.d. fra Dansk Center for Byhistorie og ansat som museumsinspektør på Kroppedal Museum med ansvar for nyere tids forskning og undersøgelser. Hun har været projektleder på flere projekter om velfærdssamfundets kulturarv og skriver om kulturhistoriske emner i Weekendavisen.

FDB'S CENTRALLAGRE SOM KULTURARV

I disse år tales meget om velfærdssamfundets eller efterkrigstidens kulturarv. Hvordan skal vi forholde os til de mange bygninger i nye materialer, der samtidigt er udtryk for nye måder at indrette samfundet på? Denne artikel bygger på en undersøgelse af FDB's centrallagre der i mere end 50 år har været produktions- og lagringssted for detailhandlens vareflow.

Siden de første danske, medlemsejede brugsforeninger opstod i anden halvdel af 1800-tallet, og samlede sig i FDB i 1896, har ideologien været at skaffe medlemmerne et bredt varesortiment så billigt som muligt. Det har løbende krævet innovation og forandring, hvilket i særdeleshed gjorde sig gældende i anden halvdel af det 20. århundrede, hvor konkurrencen på detailhandelsmarkedet blev skærpet. I midten af 1950'erne iværksatte FDB's ledelse en omfattende rationalisering af produktion, transport, lagring, distribution, salg af varer, og af den overordnede sammenhæng mellem disse led. En proces, hvortil inspirationerne blev hentet i USA, og en proces som i løbet af et årti forandrede både foreningen og den danske detailhandel radikalt.

Rationaliseringsprocessen og dens resultater fortæller en væsentlig velfærdshistorie om skabelse af den moderne forbruger og om teknisk, økonomisk og ledelsesmæssig innovation. Den lokale brugs med uddeleren bag disken og alting i løs vægt blev afløst af moderne selvbetjeningsbutikker med standardiseret butiksudstyr, og lagerbygninger i etager beliggende i ældre bykerner blev i begyndelsen af 1960'erne afløst af syv strategisk placerede, truckbetjente centrallagre. Et af dem blev placeret i Albertslund, daværende Herstedernes Kommune, og fungerede fra 1964 som foreningens hovedkvarter.

Lageret i Albertslund, nu hovedkvarter for Coop, blev i 2007, af daværende Kulturstyrelsen, udpeget som et af Danmarks 25 nationale industriminder.¹ Denne artikel vil undersøge centrallagrene som fysiske udtryk for rationaliseringen af FDB i perioden ca. 1955 til 1965, og diskutere hvordan vi kan forstå både bygningerne og det system, der binder dem sammen som kulturarv. Artiklen flytter altså fokus fra detailhandlen og varen til det store distributionsapparat bag, og til de forskellige fysiske rum, hvor en vare i kortere eller længere perioder opholder sig fra produktionssted til forbruger. Et fokus, der er ganske essentielt i detailhandelns historie. Detailhandlen sælger objekter med en fysisk, rumlig udstrækning, der fra produktion til konsum skal have en placering. Frem til det tidspunkt, hvor kunden har erhvervet varen skal dennes placering endda konstant være registreret og lokaliserbar. Denne samlede materialitet har tilføjet det danske landskab tusindvis af bygningskvadratmeter. Artiklen beskæftiger sig kun med en mindre del af Coops ejendomsportefølje, og dermed kun med en brøkdel af dette areal af Danmark som optages af bygninger og køretøjer dedikeret til vareopbevaring og -transport.

Artiklen vil først præsentere kildematerialet og den anvendte baggrundslitteratur, fulgt af et afsnit om FDB's arkitektkontor. Herefter følger artiklens hoveddel, der er 1) en empirisk analyse af rationaliseringstanker og planlægningen af udførelsen, 2) kort gennemgang af de syv centrallagres historie og en mere grundig analyse af placeringen og opførelsen af lagrene i Vordingborg og Albertslund og 3) en konklusion og perspektivering.

Industrikultur og detailhandel

Kulturstyrelsens argumenter for udpegningen af hovedkvarteret i Albertslund som nationalt industriminde var, 1) at Coop er hjertet i en stor engrosvirksomhed, der med mange års centralisering er blevet karakteristisk for varedistributionen i Danmark, 2) at det er en gennemført funktionalistisk arbejdsplads på størrelse med en mindre by, og 3) at det er en repræsentant for distributionssiden i den særlige danske andelsorganisering. Udpegningen medførte, at Kroppedal Museum og Albertslund Kommune i samarbejde med Kulturstyrelsen i 2011 foretog en større bygningshistorisk undersøgelse af centrallageret i Albertslund, samt en undersøgelse af historien om FDB's arkitektkontor og om rationaliseringen gene-

1 Udpegningen skete i forbindelse med industrikulturens år og er beskrevet i oversigtsværket *Industri Industri. 25 stk. Dansk kulturarv. 2007*, s.194–201. Se også *Museernes arbejde med Industrisamfundets Kulturarv. Kulturstyrelsen 2003*.

relt.² Artiklen baserer sig på den del af undersøgelsen, der omhandler historien om rationaliseringen og planlægningen af centrallagrene, og artiklen har hentet inspiration indenfor flg. tre områder: industrihistorie, detailhandlens historie med fokus på FDB og nyere forskning om detailhandel og amerikanisering.

Industrikulturens år i 2007 og udpegningen af de 25 nationale industrimin-der var kulminationen på en proces som daværende Kulturarvsstyrelsen igang-satte i 2003. Satsningsområdet affødte en række inspirerende undersøgelser og publikationer³, og en stor del af den nye viden er blevet sammenfattet i værket Danmarks industrielle miljøer (2011) af historiker Henrik Harnow. Det rigt illu-strerede oversigtsværk over Danmarks væsentlige industrielle miljøer, indledes med to omfattende oversigtsartikler. Disse giver en historiografisk gennemgang af dansk industrihistorie og beslægtede emner, og præsenterer og diskuterer nogle væsentlige begreber og tilgange til det praktiske spørgsmål om, hvordan relevante aktører som kommuner, investorer og museer, skal håndtere den fysiske, industri-elle kulturarv.

Hvad angår FDB's historie, så findes størstedelen af FDB's arkivalier på Er-hvervsarkivet, mens en del anvendeligt materiale også findes på Lokalhistorisk Samling i Albertslund. Endvidere er anvendt materiale om FDB's arkitektkontor, der findes hos tidligere ansatte. Gennemgangen af arkivmaterialet er suppleret af en bygningshistorisk gennemgang og besigtigelse af centrallageret i Albertslund, samt en besigtigelse af lagrene i Vejen, Holstebro og Vordingborg, og fra disse by-ers lokale arkiver er der også anvendt materiale.

Der findes en del folkelige jubilæumspublikationer om enten forening, bu-tikker eller betydningsfulde personer, og der er desuden meget historisk viden at hente i magasiner og blade som *Samvirke*, *Brugsuddelelser* og *Transport*.⁴ Endvidere findes der fire relevante bøger skrevet af eller om ledende skikkelser i foreningen: Førstemand (i dag det, der hedder koncerndirektør) Frederik Niel-sen (1937-51), førstemand Ebbe Groes (1951-1975), handelsdirektør Erik Ulriksen

2 Udpegningen til industriminde havde ikke havde nogen juridisk konsekvens for virksomheden, ligesom landets kommuner ikke i nævneværdigt omfang var inddraget i arbejdet med udpegningen af industrikultur. Derfor henvendte Kulturarvsstyrelsen sig i foråret 2011 til Albertslund Kommune og Kroppedal Museum med et ønske om, at der blev foretaget yderligere undersøgelser af Coops hovedkvarter på Roskildevej 65. Undersøgelser, der skulle sikre en grundlæggende viden om bygningerne og placeringen i kommunen, og at disse blev forankret i kommunens kulturarvsarbejde. Det blev besluttet, at undersøgelsen skulle udvides til at omfatte alle Albertslund Kommunes industri- og erhvervskvarterer; Røde Vejmølle Park inkl. Coop, Hersted Industripark og Værkstedskvarteret. Bygningsgennemgangen og den fulde rapport om Coop, Frellsen, Monfared og Tapdrup Mortensen 2012, kan findes på kroppedal.dk/nyere-tid/publikationer/. Endvidere kan der læses mere om projektet på: kroppedal.dk/nyere-tid/projekter/coop/.

3 Se f.eks. Albæk (et. al) 2012, Mortensen 2012, Mortensen & Holm-Jensen 2010, Pedersen 2010.

4 Udgivelserne fra 50 og 100 års jubilæet er populæruddannelser i form af særtryk af *Samvirke*. *Samvirke* 1946 og *Samvirke* 1996.

(1955-1978) og leder af FDB's arkitektkontor M.K. Michaelsen (1929-1964).⁵ Et bredere perspektiv findes i Købmændenes historie fra 2007, hvor kampene mellem de store aktører på detailhandelsmarkedet i det 20. århundrede ridses op, hvilket er en god forudsætning for at forstå, hvorfor oprustningen i 1950'erne var nødvendig for FDB.⁶

Ideerne til at rationalisere både detaillist- og grossistdelen af detailhandlen kom fra USA, hvortil en lang række repræsentanter fra forskellige brancher rejste i perioden 1948-55 finansieret af Marshallhjælpen til teknisk bistand. Netop studierejserne og den generelle amerikanisering af det danske og vesteuropæiske samfund i perioden 1945-75 blev undersøgt af det FKK-støttede forskningscenter "Amerikansk på dansk", der eksisterede på SDU i perioden 2008-2011. Flere artikler, der belyser rationaliseringsprocesserne og FDB som innovatør indenfor logistik og detailhandel kan findes i Det amerikanske forbillede redigeret af Niels Arne Sørensen (2010).⁷ Hvor tidligere forskning har set amerikanisering som en økonomisk, politisk og kulturel hegemoni eller som en del af værdikampen under den kolde krig, anskues det af nyere forskning i højere grad som en markedsdrevet proces, hvor påvirkningen ikke var en envejsproces, men i højere grad udtryk for en gensidig interesse og et europæisk ønske om redskaber til fornyelse, forandring og rationalisering.

FDB's arkitektkontor

Oprettelsen af FDB i 1896 var resultatet af en proces, der allerede havde været i gang i tre årtier og samlet mere end 100.000 danskere i Husholdnings- og Arbejderforeninger, hvis hovedformål i de første vedtægter var formuleret som, at: "Ved Indkjøb af Varer i større Partier at forskaffe disse til saa billige Priser som muligt".⁸ I 1896 var omsætningen 4 mill. kr., og der var 76 ansatte, i 1921 var

5 *Ild, ideer, ihærdighed: festskrift til Frederik Nielsen på hans 75 årsdag den 27. maj 1956*, Groes 1978, Ulriksen 2007, *Mennesket og arkitekten M.K. Michaelsen*, 1964. Se også ph.d. afhandlingen Bjerrum Fossat 2011. Der er stadig meget forskning at tage fat på, og man kan i Danmark blive inspireret af to væsentlige værker fra hhv. Sverige om Kooperationens eget arkitektkontor (Brunnström 2004), og Norge om den kooperative bevægelses generelle historie (Lange (red.) 2006).

I 2016 er det 150 år siden den første brugsforening i Danmark blev etableret, og i den forbindelse planlægger FDB en lang række initiativer. Bl.a. er der finansieret en post.doc ved Syddansk Universitet, som vil fokusere på FDB's nyere historie. FDB's distributionssystem herunder den store omlægning i 1950-1960'erne indgår også i et kapitel i en kommende bog af Jørgen Burchardt med arbejdstitlen *Supply chains and transport 1945-1980. The technology and organisation behind the industrial society's infrastructure*.

6 Mørch & Buk-Swienty 2007.

7 Andersen 2010 og Rostgaard 2010. For et bredere perspektiv: Bjerrum Fossat 2011.

8 *Samvirke* 1946, s. 6.

omsætningen 121 mill. kr., og der var 1723 ansatte.⁹ FDB var fra begyndelsen en organisation i vækst, og flyttede i nyopført hovedkvarter på Islands Brygge i 1908. Det store kompleks blev løbende udvidet og bestod i slutningen af 1930'erne bl.a. af kontorlokaler, pakhuse og lagre til forskellige varegrupper, kemiske laboratorier, frøforædling, trykkeri, ingeniørkontor, trælast og en cykelfabrik.

I 1929 oprettede FDB sit eget arkitektkontor, men ideen var allerede blevet artikuleret af Frederik Nielsen i begyndelsen af 1920'erne. Han var blevet inspireret af sine nordiske kollegaer, der siden oprettelsen af den fælles indkøbsorganisation NAF (Nordisk Andelsforbund) i 1918, havde været samarbejdspartnere.¹⁰ I Finland, der først kom med i NAF i 1928, oprettede kooperationen arkitektkontor i 1920, og i Sverige i 1925. At det danske arkitektkontor først blev oprettet i 1929 skyldtes modstand fra FDB's bestyrelse, der ikke troede på, at brugserne ville benytte arkitektkontoret.¹¹ Fællesforeningens konstruktion var frivillighed, og medlemmerne, brugsforeningerne, var ikke forpligtede til at købe nogen af FDB's varer eller serviceydelser. Tværtimod nærede brugsforeningerne ofte en mistro overfor centraliserende tiltag fra FDB, og syntes, at det daglige liv fungerede fint, som det gjorde.

I de første årtier af det 20. århundrede medførte den hastige urbanisering af samfundet et forøget og mere nuanceret privatforbrug, og et bredere sortiment af varer blev efterspurgt. Nye varegrupper og ændrede forbrugsvaner stillede nye krav til lagring og indretning som mange af de ældre brugser i landområderne ikke kunne imødekomme. Behovet for hjælp til nytænkning og modernisering var derfor stort.¹² I slutningen af 1920'erne indvilligede FDB's bestyrelse derfor i oprettelsen af et arkitektkontor, og det viste sig hurtigt, at bestyrelsen havde undervurderet brugsernes villighed til forandring og modernisering. I løbet af 1930'erne hjalp arkitektkontoret tre ud af fire brugsforeninger med at bygge om, udvide og modernisere eller med at bygge helt nyt, og seks år efter oprettelsen havde kontoret 30 medarbejdere.¹³ I 1946 blev indsatsen kommenteret i *Samvirke*: "Siden Arkitektkontoret i 1929 blev oprettet, er en meget stor Procentdel af Danmarks Brugsforeninger ombygget eller nybygget, saa de ligger som en Øjenlyst i Landskabet."¹⁴

På trods af populariteten hos brugsforeningerne og den tydelige eksistensberettigelse, fik FDB's arkitektkontor ikke den samme indflydelse på dansk arkitektur som f.eks. Kooperativa Förbundets arkitektkontor i Sverige fik på udviklingen af svensk modernisme og det industrielle Sverige, gennem designet af en række

9 *Samvirke* 1946, s. 7.

10 Brunnstrøm 2004, s. 16, og Lange (red) 2006, s. 341–343.

11 *Arkitekten* 1964, s. 141.

12 Michaelsen 1956, s. 36–38.

13 Groes 1978, s. 9. Michaelsen 1956, s. 39.

14 *Samvirke* 1946, s. 46.

industrielle byggerier for eksterne kunder.¹⁵ KF's arkitektkontor var også populært blandt danske arkitekter og arkitektstuderende, og kontoret havde i perioden fra 1935 til 1949 i alt 19 danskere på studie- og arbejdsophold, der varede mellem et og tre år.¹⁶

FDB's arkitektkontor tog enkelte opgaver for eksterne kunder, men koncentrerede sig om egne bygninger, da netop de foreningsejede produktionsenheder var et vigtigt led i forsøget på at skaffe bedre og billige varer og kontrol med varetilførslen. I et foredrag på Kunstakademiet i 1950 fortalte lederen af FDB's arkitektkontor fra 1929 til 1964, M.K. Michaelsen, om de mange projekter han var en del af i FDB:

"Jeg [...] projekterede landbrugsskoler og højskoler, korn- og foderstofpakhuse [...], såsædpakhuse, gødningspakhuse, ægpakkerier, centralostelagre, pakhuse for eksportkartofler, fabriksanlæg for fremstilling af landbrugschemikalier, lagerbygninger for markfrø, en høstbindegarnsfabrik, et foderlevertransanlæg, værksteder for samling og for fremstilling af landbrugsmaskiner, et hørskæfteri, en grøntkonservesfabrik, maskinstationer og meget mere".¹⁷

Citatet minder os også om, i hvor høj grad FDB's produkter var henvendt til det danske landbrug, og at et af temaerne i rationaliseringen i 1950'erne var forandringen fra landbrugsland til urbaniseret industrisamfund, hvilket igen spejles i de forbrugsændringer, der i høj grad slog igennem i 1960'erne. Selvom 1960'ernes nye supermarkeder skulle levere toiletpapir, kød, grønt, fløde til sovsen og vin til festerne i forstædernes typehuse, er det væsentligt at huske på, at FDB både var en forening, der skulle imødekomme husmoderen Fru Jensens behov i forstaden og landmanden Hr. Hansens ditto på landet.

Arkitektkontoret havde vokseværk og var omkring 1960 en af Danmarks største arkitektvirksomheder med ca. 120 medarbejdere.¹⁸ Det store antal ansatte skyldtes hovedsageligt byggeriet af de syv centrallagre. Med størrelser mellem 15.500 og 23.000 m² pr. lager, var de hver i sær de hidtil største overdækkede bygninger i landet, og havde hvert et team tilknyttet.¹⁹ I en artikel i *Arkitekten*

15 Om sammenligning mellem de nordiske kooperative bevægelsers arkitektkontorer se Brunnström 2004, s. 30–41.

16 Liste over ansatte findes i bogen *Kooperativa Förbundets Arkitektkontor 1935–1949 del 1*. Heriblandt var senere kendte arkitekter som Lisbeth Jørgensen, Tobias Faber og Niels Koppel, hvoraf de to sidstnævnte, og tre andre, flygtede til det neutrale Sverige under krigen, for at undslippe forfølgelsen af jøder.

17 *Mennesket og Arkitekten M.K. Michaelsen 1964*, s. 16.

18 "Chefen går", *Arkitekten*, 1964, s. 141; Oxe 1999, s. 30.

19 Centrallageret i Albertslund havde Carl Bro tilknyttet som rådgivende ingeniør. Carl Bro havde arbejdet på FDB's arkitektkontor indtil 1957, hvor han bl.a. på opfordring af FDB oprettede eget firma.

fra 1965 fremhæves styrken i byggeprojekter, hvor bygherre og arkitekt arbejder under samme tag, og understøtter dermed arkitektkontorets berettigelse: "F.D.B.'s organisation var så gennemarbejdet på forhånd, at de fleste organer vidste mere end normalt om, hvordan de skulle samarbejde, og F.D.B.'s arkitektkontor var en levende del af hele organisationen med nøje kendskab til alle dens funktioner."²⁰

Rationalisering og vejen til velfærd

1940'erne var et dårligt årti for FDB; også hvis man ser bort fra generelle problemer med at drive forretning i årene under og efter besættelsen. Konkurrencen på detailmarkedet blev løbende skærpet, og set i forhold til konkurrenterne tabte FDB terræn. Ved indgangen til 1950'erne var ledelsen derfor parate til at tage kampen op og forny forretningskonceptet. De to temaer, der stod øverst på FDB-ledelsens dagsorden i 1950'erne var salg og rationalisering.²¹ Salg havde ellers tidligere været et fyord i fællesforeningen, fordi man jo ikke solgte varer, men "fordelte" dem til medlemmerne. Det var nye tider, men rationalisering var ikke et nyt fænomen i FDB. Det kendte man fra 1920'erne og 1930'erne, hvor både den generelle lagerekspedition og produktionen i flere af FDB's fabrikker blev moderniseret.²² Arkitektkontorets virke for modernisering af brugsforeningerne fra 1930'erne og frem, var i høj grad også en løbende rationalisering. Som før omtalt så brugsforeningerne med nogen mistro på FDB's tiltag med diverse konsulenttydelser, eller hjælpeorganer som de ofte kaldtes. Derfor understregede ledelsen løbende i moderniseringsprocesserne, at formålet ikke var ensretning eller kontrol. Tværtom handlede rationalisering om frigørelse. Gennem et fælles rationaliseringsprojekt kunne man frigøre kræfter i de lokale brugsforeninger til at skabe en god butik for kunderne, og dermed vende tilbage til rødderne. Michaelsen skrev senere om processerne i 1930'erne: "[...] det er min overbevisning, at FDBs hjælpeorganer, arkitektkontoret indbefattet, i dag ville være i stand til at bistå den ærlige fremskridtsindstillede brugsforening [...] på en sådan måde, at de løfter, der ligger i formålet, virkelig kan blive indfriet."²³ Med andre ord ville et stærkere FDB og et tættere samarbejde med foreningerne frigøre dem til at hellige sig andelsbevægelsens oprindelige mål.

Logikkerne omkring sammenhængen mellem rationalisering og velstand fandtes ikke kun hos FDB, men var generelle tanker i samfundet i 1950'erne. Dette gjaldt både i Danmark, men også i de nordiske nabolande, f.eks. i Norge, hvor efterkrigstiden blev tegnet af en socialdemokratisk moderniseringsvision centreret

²⁰ *Arkitekten*, nr. 2, 1965, s. 3.

²¹ Groes 1978, s. 23 ff.

²² *Samvirke* 1946, s. 11. Se også Knudsen 1986.

²³ Michaelsen 1956, s. 41.

om stordriftsfordele. En vision, der hentede sin inspiration i amerikanske modeller for optimering af organisation, innovation og produktion.²⁴ Rationalisering som vejen til velfærd var også en central del af det danske Socialdemokratis politik. I efterkrigsprogrammet "Fremtidens Danmark" argumenterede partiet for, at rationalisering og forøgelse af produktiviteten var vejen til "fuld beskæftigelse, social tryghed og effektivitet og demokrati i erhvervslivet."²⁵ Moderniseringen af detailhandlen og skabelsen af den moderne forbruger var nogle af de greb, der skulle få gang i Danmark i efterkrigsårtierne!

I 1949 oprettede Socialdemokratiet Handelsministeriets Produktivitetsudvalg, der bl.a. arbejdede ihærdigt på at organisere den danske del af Marshallhjælpens bidrag til teknisk og forretningsmæssig vidensoverførsel. I 2009 blev udvalget og dets bidrag til vidensoverførsel, og til et skifte fra tyske til amerikanske ledelsesinspirationer, udvalgt som en af 12 ledelsesbedrifter, der igennem det 20. århundrede har haft afgørende betydning for Danmarks udvikling og konkurrenceevne.²⁶

Socialdemokratiet og Produktivitetsudvalget understregede, at det ikke handlede om, at den enkelte arbejder skulle arbejde hurtigere, men om, at man skulle udnytte teknikker bedre og indføre nye arbejdsgange.²⁷ Altså helt i tråd med FDB's linje i forbindelse med rationaliseringstiltagene i 1950'erne.

Marshallhjælpens tekniske bistand

FDB's ledelse hyldede i 1950'erne to talemåder: "tiden rinder hurtigt" og "[...] når USA begynder at bygge en flyvemaskine, så er den forældet, når den lander efter den første tur [...]."²⁸ Talemåderne siger en del om klimaet i Danmark og Nordeuropa i slutningen af 1940'erne og begyndelsen af 1950'erne. Fremtiden lå vestpå, udviklingen gik hurtigt, og Europas genrejsning nød i høj grad godt af den økonomiske støtte og inspirationerne fra USA. Detailhandlens væsentlige aktører kunne læse magasiner om, hvordan selvbetjeningsbutikkerne siden 1912 var blevet udbredt i USA. Men man var klar over, at der skulle nærmere studier til for at kunne overføre sådanne ideer og teknologier til Danmark, hvor den første selvbetjeningsbutik først var åbnet i 1949.²⁹

I foråret 1952 drog en dansk delegation af sted til USA, hvor de, støttet af Marshallhjælpens tekniske bistand uddelt gennem Produktivitetsudvalget, skul-

24 Lange (red) 2006, s. 294 ff.

25 Rostgaard 1990, s. 113.

26 *Danmarks 12 største ledelsesbedrifter* 2009, s. 15–16. Initieret af Mandag Morgen og udarbejdet af fem professorer. For en analyse af, hvor lille Produktivitetsudvalgets opgaveportefølje egentlig blev i forhold til, hvad Socialdemokratiet oprindeligt havde tænkt, se Rostgaard 1990, s. 111–3.

27 Rostgaard 1990, s. 14.

28 *Uddelerbladet*, nr. 42, 1962, s. 1163 og 1165.

29 Ulriksen 2007, s. 51. Rostgaard 2010.

le studere selvbetjeningsbutikker og distributionssystemer. FDB sendte bl.a. direktionssekretær Frank Metzloff, der var tiltænkt rollen som førstedirektør efter Ebbe Groes, men døde i en tidlig alder. Metzloff blev i USA længere end de andre på studieturen, og vendte hjem med et indgående kendskab til, hvilke dele af et system som grossist-detaillist forholdet i FDB, der med fordel kunne rationaliseres.³⁰ Hovedområderne var distributionsnettet, omlægning til selvbetjening, indførelsen af frostvarer og styrkelse af den frivillige kæde. Sidstnævnte betød at styrke forholdet mellem FDB og brugsforeningerne ved, at den enkelte forening forpligtede sig til køb af flere af FDB's egne varer mod at få økonomiske og administrative fordele. Et væsentligt element i denne rationaliseringsomlægning blev Esbjerg-systemet fra 1953.

Systemet var et forsøg på at styrke konkurrenceevnen gennem bedre samarbejde mellem grossisten (FDB) og detaillisten (brugsforeningerne). De to led havde nemlig en grundlæggende modsætning kaldet småordre- og spidsbelastningsproblemet, der gik ud på, at detaillisten selv ville bestemme, hvornår der var brug for varer og derfor sendte småordrer i en lind strøm.³¹ Grossisten fik derved merarbejde, og for begge blev resultatet en dårligere økonomi. I stedet skulle begge led samarbejde om et system, hvor ordregangen var mere samlet og jævn og dermed effektiv. Esbjerg-systemet var inspireret af studierejserne til USA, men hjernen bag indførelsen, Jacob Ingvartsen, understregede, at styrkelsen af konkurrenceevnen ved et forbedret samarbejde mellem grossist og detaillist allerede lå indlejret i organisationsformen, der jo baserede sig på, at fællesskab gav billigere varer til alle.³²

I Esbjerg var guleroden til brugerne, at en fejlfri ugeordre betød fragtfri udbringning, og incitamentet til deltagelse, at varerne i sidste ende blev billigere. Eksperimentet lykkedes fra et rationaliseringsperspektiv: På et år blev kontortimerne nedbragt med 37 pct. og lagertimerne med 30 pct., og i 1956 var systemet indført i halvdelen af landets brugsforeninger.³³ Men det var ikke nok, og som vi skal se nærmere på om lidt fortsatte rationaliseringsbestræbelserne med byggeriet af de nye centrallagere.

Den anden del af Esbjerg-eksperimentet var en konsulenttjeneste, hvor FDB kunne tilbyde brugsforeningerne ydelser og undervisning indenfor planlægning og indretning af butikker, butikshygiejne og kvalitetskontrol, salg og reklame, regnskab og revision, indkøbs- og personaleforhold, prispolitik og juridiske forhold.³⁴ Rationaliseringen krævede en parallel indsats af grossist og detaillist og

30 *Om selvbetjeningsbutikker i USA. Beretning fra en studierejse i USA i april 1952.*

Udenrigsministeriet 1953. Ulriksen 2007, s. 53. Groes 1978, s. 25.

31 Ingvartsen 1956, s. 90.

32 Ingvartsen 1956, s. 87.

33 Ingvartsen 1956, s. 92–93.

34 Erhvervsarkivet, FDB, Beskrivelse af Esbjerg-eksperimentet, s. 4–5.

her viste det tætte forhold mellem de to led i FDB sig at være meget gavnligt i et konkurrenceperspektiv.

Studierejserne gik ikke kun til USA, men også til de nordiske naboer og medlemmer i NAF. FDB's kolonialdirektør fra 1955 til 1978, Erik Ulriksen fortæller om en længere studierejse til Sverige, Finland og Norge i 1949. Her var det bl.a. tydeligt, at svenskerne var længere fremme med moderniseringen af detailhandlen end danskerne, mens nordmændene var et stykke bagud.³⁵

De syv centrallagre

Inspireret af de distributionssystemer og lagre man havde set på turene til USA, fortsatte rationaliseringsprocesserne, og i 1955 bad Ebbe Groes distributionsafdelingen om et forslag til udarbejdelse af "et formålssvarende distributionsapparat til FDB". Ledelsen ønskede svar på fire centrale spørgsmål: 1) centrallagrenes optimale antal, størrelse og placering, 2) en detaljeret plan for hvert enkelt lager med hensyn til indretning og konstruktion 3) kørselsproblemet og hvorvidt man skulle have fremmede vognmænd eller egen vognpark og 4) en udregning af omkostningerne ved nybygning fratrukket estimatet på mulig indtægt ved salg af eksisterende bygninger.

Svaret "Plan for den fremtidige udvikling af FDB's varefordeling" kom i juni 1956 i form af en fortroligt stemplet rapport.³⁶ Hjernerne bag planen var tidligere omtalte Frank Metzlauff, der havde forfattet FDB's bibel om rationalisering efter rejsen til USA i 1952, og Jacob Ingvarsten, der havde stået bag det succesfulde Esbjerg-system.

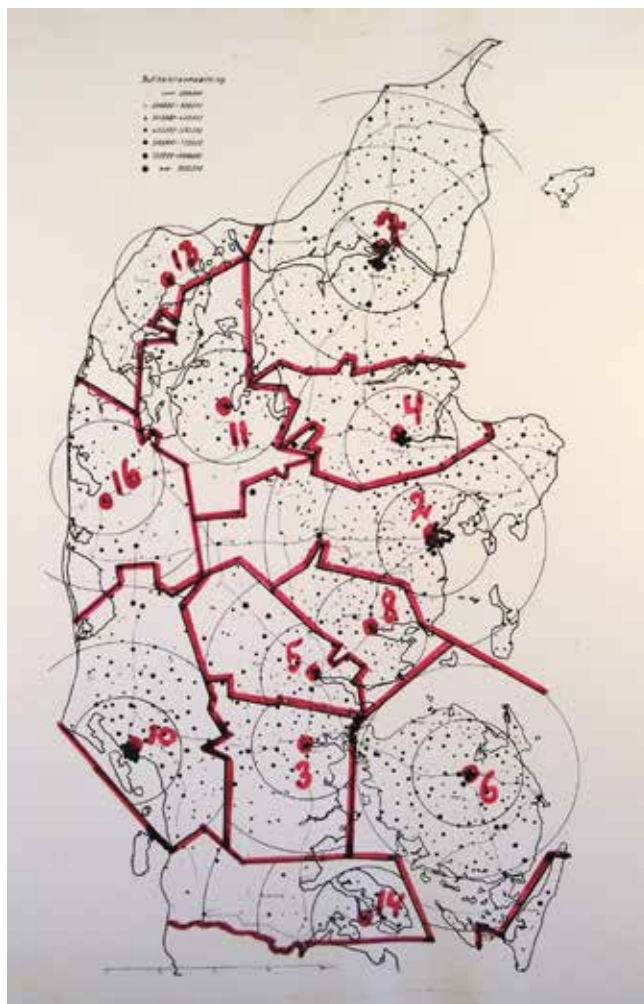
Foreningens udfordringer var tydelige: I midten af 1950'erne havde man ca. 50 forskellige kontor- og lagerafdelinger geografisk placeret 16 steder i landet. I alt ca. 135.000 m², hvorigennem der i 1955 passerede 154.000 tons gods som det tog 140.000 arbejdstimer at håndtere, hvilket var tre til fire gange så meget som i "moderne og gennemmekaniserede varehuse i USA med nogenlunde samme kolonial-mængdeomsætning som vi har i vore største afdelinger."³⁷

FDB's bygninger lå placeret i ældre bykerner i hovedstaden og i større provinsbyer. De fire store lagre i København, Århus, Odense og Ålborg var etableret i perioden 1902-1906, og var løbende blevet udbygget og ombygget. Rapportens gennemgang af de forskellige lokaliteters stand og mulighed for ombygning og udvidelser viser, at der mange steder var tale om lagre i faldefærdige gårdskure, og generelt stærkt saneringsmodne bygninger. Igennem hele rapporten benyt-

35 Ulriksen 2007 s. 42 ff.

36 Erhvervsarkivet, FDB, materiale vedr. rationaliseringen. Herfra stammer de følgende oplysninger i teksten.

37 *Plan for den fremtidige udvikling af FDB's varefordeling*, s. 12.

FDBs danmarkskort, der viser, hvilke centrallagre der betjente hvilke områder før 1964, hvor varefordelingen blev omstruktureret. Kilde: Erhvervsarkivet.

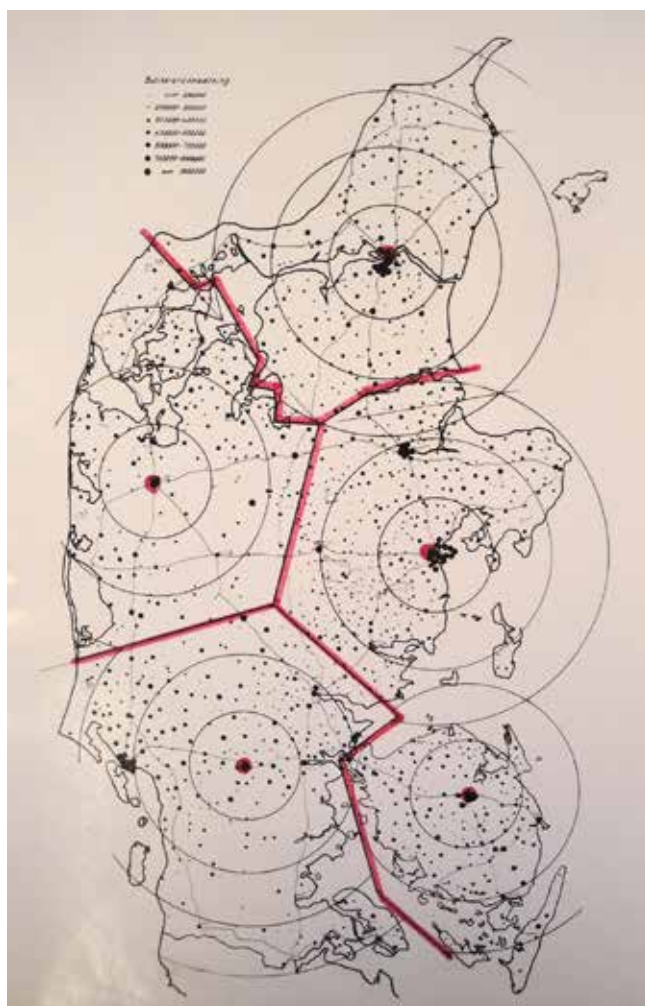
tes ord som "flaskehalse", "kringelkroge", "faldefærdigt" etc. Et sted i rapporten konkluderes om bygningerne generelt: "[...] de er med andre ord uegnede til fremtidens apparatur."³⁸ Tidligere personaledirektør i FDB Ejvind Oxe skrev om hovedkvarteret i København: "Islands Brygge var en umulig placering af et lager, når alle varer til de sjællandske brugsforeninger skulle ekspederes fra en etageejendom og transporteres nærmest ind over Københavns Rådhusplads."³⁹

En anden side af sagen om modernisering af egne bygninger, var at FDB i tiden efter 2. Verdenskrig i høj grad havde tilskyndet brugsforeningerne til "at modernisere driften og driftsapparatet".⁴⁰ Et af argumenterne i rationaliseringsrapporten var derfor, at FDB med en forældet bygningsmasse dårligt kunne gå foran i moderniserings- og effektiviseringsbestrebelse.

38 *Plan for den fremtidige udvikling af FDB's varefordeling*, s. 12.

39 Oxe 1999, s. 29.

40 *Plan for den fremtidige udvikling af FDB's varefordeling*, s. 11.

FDBs danmarkskort efter 1964. 12 jyske og fynske centrallagre er blevet reduceret til fem i Odense, Vejle, Holstebro, Århus og Ålborg. Kilde: Erhvervsarkivet.

Rapporten foreslår derfor, at FDB investerer omkring 40 millioner i byggeriet af syv nye centrallagre, hvoraf det ene også skulle være hovedkontor. Bygningerne skulle være 15.500 m², og dertil kom forskellige lokale løsninger, der gjorde, at de største lagre blev planlagt til at være ca. 23.000 m². Hovedprincippet i bygningernes indretning var simple reoler, der kunne betjenes med trucks, samt så mange varer som muligt i håndterbare indpakninger stablet på paller. Hovedbestyrelsen godkendte forslaget i 1956, hvorefter FDB kunne begynde at købe den relevante jord, og her stod foreningen ikke på bar bund. Forhandlingerne om jordopkøb havde været i gang sideløbende med arbejdet med rapporten, hvorfor det første byggeri kunne igangsættes allerede året efter. Det første lager blev indviet i Odense (1959), og herefter fulgte Vordingborg (1959), Viby (1960), Holstebro (1961), Albertslund (1962)⁴¹, Vejle (1963) og endelig Skalborg ved Aalborg

41 Afdelingen holdt rejsegilde i 1962, hvor enkelte funktioner også flyttede ind, men den officielle åbning fandt sted i august 1964.

(1965). Den samlede investering var på ca. 45 millioner kr. og det samlede areal ca. 134.000 m², hvilket ikke var en forøgelse af foreningens samlede areal, men derimod en ganske radikal omlægning af den.⁴²

For de centrallagre, der blev flyttet til nye placeringer i byer, hvor der allerede var lager, hvilket gjaldt for Odense, Skalborg og til en vis grad Viby og København, var der ikke store diskussioner om eller modstand mod planerne. Men i de resterende tilfælde betød opførelsen af de nye centrallagre lukning af lagre i købstæder og større byer som Esbjerg, Skive, Thisted, Vemb, Nykøbing Falster og Slagelse, og tabet af en stor arbejdsplads medførte selvfølgelig lokale protester.

Vi skal nu se nærmere på to af lagrene, nemlig Vordingborg og Albertslund. Udover at undersøge rationaliseringen i praksis, har hver af historierne to omdrejningspunkter, eller pointer om man vil. I Vordingborg handler det om provinsbyers regionale positionering og betydningen af brugsforeningerne som landbrugets forretning, i Albertslund om FDB's indflydelse på regionsplanlægning og om modernistisk arkitektur.

"Et smukt moderne bygningsværk" – Vordingborg

Opførelsen af Centrallageret på Mariebjergvej 70 i Vordingborg blev påbegyndt i august 1957 og lidt over et år senere, i oktober 1958, blev der holdt rejsegilde. Centrallageret var den hidtil største overdækkede bygning i Danmark og et imponerende skue; her Sorø Amtstidende i artiklen "FDB-afdelingen i Vordingborg er et smukt, moderne bygningsværk":

"[...] lagerhallen er saa stor, at der kan ligge 30 gaasetaarne inden i den. Gulvarealet i hal og kontorlokaler er større end i Peterskirken i Rom og Københavns Hovedbanegaard kunne ligge 1½ gang i ankomsthallen".⁴³

Byggeriet blev indviet året efter, og umiddelbart efter 25-års jubilæet var det forbi. Lager samt distribution lukkede i 1986, mens regionskontoret fulgte efter i 1990.⁴⁴ Det samlede areal var ca. 17.400 m² ved åbningen og 22.400 m² ved lukningen.⁴⁵ Antallet af medarbejdere ved åbningen var 140, og da der arbejdede flest, i midten af 1970'erne, beskæftigede lageret ca. 225.⁴⁶

42 *Plan for den fremtidige udvikling af FDB's varefordeling*, s. 45.

43 "FDB-afdelingen i Vordingborg er et smukt, moderne bygningsværk", *Sorø Amtstidende* 18/8–59. Hvor ikke andet er nævnt, er alt materiale om centrallageret i Vordingborg samlet i: Erhvervsarkivet, FDB, Vordingborg Centralafdeling, Scrapbog.

44 "FDB's æra slut i Vordingborg", *Vordingborg Dagblad* 1/8–90.

45 "Centrallageret markerer 25 års jubilæum før det nedlægges", *Vordingborg Dagblad*, 11/7–84.

46 "FDB: Vordingborg i takt med udviklingen", udateret avisudklip, "Centrallageret markerer 25 års jubilæum før det nedlægges", *Vordingborg Dagblad*, 11/7–84.

VORDINGBORG DÅREBLAD 28-1-1984

Chok i Vordingborg - FDB-lager lukkes

VORDINGBORG - FDB's centrallager i Vordingborg skal nedlægges.

Denne lange beslutning truffet af FDB's hovedbestyrelse torsdag eftermiddag måtte afdelingsdirektør Erik Larsen i går videregive til de ca. 125 medarbejdere ved centrallageret i går ved middagstid.

Beslutningen er truffet i et forsøg på gennem en strukturrendring at vende FDB's underskud i 1983 på omkring 50 mill. kr. til et overskud.

Nedlæggelse af Vordingborg-afdelingen skulle betyde besparelser på seks mill. kr.

91 af de 125 vil umiddelbart blive arbejdsløse i forbindelse med nedlægningen, hvis de da ikke forflyttes til andre afdelinger. De 51 medlemmer af SiD, der er ansat

Børge Lundgaard.
- Jeg er rystet

har alle fået oplyst, at de vil kunne overflyttes til afdelingen i Albertslund, hvorfra al distribution til hele Sjælland skal foretages fremover.

Hvor mange, der vil tage mod tilbuddet, kan man ikke overse i øjeblikket.

Selv om der gennem de senere måneder har huseret et utal af rygter på afdelingen om fremtiden, kom beslutningen alligevel som et chok både for den lokale ledelse og de ansatte.

- Vi nærer ingen bitterhed over for de lokale ledere, siger SiD's tillidsmand Knud Rasmussen, men jeg tør nok sige, at vi er chokerede over udviklingen.

- HK-tillidsmand Mogens Hansen: - Det kan derimod ikke undgås, at vi føler bitterhed overfor hovedledelsen.

- Vi føler, at vi nu må betale for en forfejlet politik, hvor man har forsøgt at blæse butiksområdet, hvorunder

også kommer købet af Irma, op til meget meget større, end det kunne holde.

På centrallageret blev der i 1983 udbetalt 21 mill. kr. i løn til de ansatte. Det fortæller lidt om hvilken betydning nedlæggelsen får for Vordingborg kommune.

- Jeg er rystet, siger borgmester Børge Lundgaard til oplysningen. Vi har været meget glade for denne arbejdsplads, uden den kom til Vordingborg, og har regnet den til en af de sikre.

Foruden afdelingen i Vordingborg nedlægges FDB også sit centrallager i Holstebro.

U4152
33 43

Centrallageret i Vordingborg blev meddelt lukket inden det var fyldt 25 år. Dårlig økonomi og omstruktureringer i FDB i begyndelsen af 1980'erne var årsagen.

Forud for opførelsen af lageret var gået en række møder med formænd og uddelere fra de lokale kredse, og med politiske repræsentanter i lokalmiljøerne. FDB var som bekendt medlemsejet og ledelsens oplæg var, at man endnu ikke havde lagt sig fast på den endelige placering af centrallageret og derfor var lydhør overfor de lokale argumenter. Hvorvidt det er den fulde sandhed er svært at finde ud af, men mon ikke planerne lå temmelig fast? I hvert fald tøvede FDB ikke med at vedtage de endelige planer umiddelbart efter, at mødeaktiviteterne med medlemmerne var overstået.

Et af møderne blev afholdt på Axelhus i Næstved i 1956, og FDB's nyvalgte formand Poul Nyboe Andersen sagde bl.a.:

"[...] det [gælder] om at have lagerbygninger i én etage uden alt for mange skillerum, saaledes at det er muligt at tage de moderne transportmidler som bl.a. gaffeltrucks i anvendelse, ligesom der skal være let adgang for lastbiler til udleveringsstederne [...] I Nykøbing F. er pladsforholdene daarligere, arealet for lille og bygningerne uhensigtsmæssige, medens arealet

i Slagelse er for lille i forhold til omsætningen, hvilket indvirker paa effektiviteten. Det har derfor længe stået klart, at der trænges til fornyelse.”⁴⁷

Hidtil havde lageret i Slagelse betjent 77 brugsforeninger og Nykøbing F. 101, mens de resterende 300 foreninger på Sjælland blev betjent fra Islands Brygge. Meningen var nu at dele Sjælland i to efter en lige linje gående fra Stevns Klint til syd for Kalundborg.⁴⁸ De 275 brugsforeninger syd for linjen skulle betjenes fra Vordingborg, mens de resterende ca. 225 skulle betjenes fra Albertslund. Betjening af ca. 250 brugsforeninger var den gennemsnitlige kapacitet for de nye centrallagre.

De indbudte på mødet i Næstved var lokale FDB-repræsentanter, og deres indvendinger på mødet, som de er refereret i lokalaviserne, viser, at distributionens nye danmarkskort vækkede stærke følelser i de sydøstdanske købstæder. De lokale aviser dækkede planerne for forandringerne af varefordelingen grundigt, men selve møderne var lukkede. Hvad der foregik på dem findes imidlertid i FDB's arkiver som fyldige referater. Af dem fremgår, at der forventeligt var stærk kritik fra nogle af de berørte, men at de var i undertal. De fleste fremmødte imødekom behovet for fremskridt, hvilket også gjorde sig gældende på lignende møder i lokalområdet. Her udtrykt, og opsummeret, af formanden for Abed brugsforening på Lolland på formands- og uddelermødet i Nykøbing F i oktober 1956: ”Jeg vil kun sige at vi går fuldstændig ind for tanken [...] Dem der ikke har fulgt med udviklingen vil sakke agterud, og det gælder også andelsforeningerne. Derfor centralisering.”⁴⁹

Samtidig med, at FDB sørgede for opbakning på de interne foreningslinjer foregik der politiske forhandlinger. Særligt Nykøbing Falsters borgmester Reinhold Jørgensen gik vidt i forsøget på at beholde et FDB lager i byen. Med byrådet i ryggen tilbød han FDB at vælge, hvilken som helst byggegrund i kommunen de måtte ønske sig, endvidere, at udnyttelsesgraderne i de eksisterende byplanvedtægter var til forhandling.⁵⁰ Efterhånden som det gik op for borgmesteren, at FDB gjorde alvor af flytningen, blev tonen i kommunen skinger, og kulminerede på et møde mellem Ebbe Groes og Reinhold Jørgensen i oktober 1956. Striden blev til sidst på mødet bilagt med henvisning til det fælles ideologiske ophav, hvor man var enige om, at:

”[...] det ikke i sig selv var nogen fordel, at de forskellige dele af kooperationen, brugsforeningsbevægelsen og det socialdemokratiske parti lå og krigedes

47 ”Omfattende rationalisering af FDBs varefordeling”, udateret, Erhvervsarkivet, scrapbog.

48 ”Kun protester mod FDB-flytningen i Slagelse”, udateret, Erhvervsarkivet, scrapbog.

49 Referat fra formands- og uddelermødet i Nykøbing F. den 8/10-56, s. 3. Erhvervsarkivet.

50 ”Et sidste Forsøg paa at hindre FDB.s Flytning til Vordingborg”, *Vordingborg Dagblad*, 18/10-56.

indbyrdes, da dette kun kunne medføre skade for alle parter og alene være til fordel for købmændene.”⁵¹

I Slagelse var der langt større modstand mod lagerlukningen end i Nykøbing F. Et af argumenterne kom fra en landmand og minder om, hvad det var for kunder brugsforeningerne havde. Gårdejer og Formand for Næsbykov Brugsforening Fr. Hansen påpeger, at:

”Når solen en dag skinner, og lusene florerer i roemarkerne, skal vi have kemikalier, og det skal være nu. Kan de ikke ske, må vi have det fra en lokal grossist. Som forbruger vil jeg holde på, at vi beholder afdelingen i Slagelse.”⁵²

Modstandernes argumenter blev hørt, men overgået af opbakningen til moderniseringen og fremskridtet. Resultatet blev det allerede skitserede; at lageret blev placeret i Vordingborg. Med lageret kom også indførelsen af nye arbejdsformer, der nåede ud i alle led af detailkæden. I sin tale ved åbningen af lageret i Vordingborg i august 1959 sagde Poul Nybroe Andersen bl.a.: ”Dette hus er ikke blot et nyt hus, men det er også udtryk for den nye arbejdsform i dansk erhvervsliv.”⁵³

I 1968, mindre end ti år efter åbningen, var en flytning af lageret allerede oppe til overvejelse. Ingen havde kunnet forudse, hvor hurtigt forbruget og forventningen til detailhandelen ville stige, og FDB fandt ikke, at lageret havde de udvidelsesmuligheder man på dette tidspunkt havde fået behov for. Udvidelsesbehovet var dog så akut, at der skulle handles hurtigt, og i stedet for at sælge bygningerne og bygge nyt, udvidede FDB med ca. 5000 m².⁵⁴ Lageret overlevede 1970'erne, men da FDB i 1983 præsenterede et underskud på ca. 50 millioner kr. blev en af konsekvenserne en nytænkning af distributionsstrukturen, der medførte lukning af tørvarelagrene i Odense, Viby, Vordingborg og Holstebro.⁵⁵ Lageret i Vordingborg blev solgt til forretningsmanden Fritz Schur, og har siden været anvendt til forskellige typer af lagervirksomhed, distribution og pakning, i dag under navnet Godshotel Sjælland.⁵⁶

51 Referat vedrørende møde i Nykøbing Falster, 19/10 1956, s. 4. Erhvervsarkivet.

52 *Mødet i Slagelse*, 25/10–1956, s. 3. Erhvervsarkivet.

53 Indvielsen af Vordingborg storafdeling tirsdag d. 18. august 1959, P. Nybroe Andersens tale.

54 ”Afgørelsen om FDB-flytning i løbet af et par måneder?”, ukendt dagblad, 14/5–68.

55 ”Meddelelse til medarbejdere og pressen”, 27. januar 1984, s. 3. Vordingborg lokalhistoriske arkiv

56 <http://www.godshotellet.dk/omos.htm>.

Tørvarelageret på Coops centrallager i Albertslund 2011. Vareopbevaring og -distribution er pladskrævende og optager hundredtusindvis af kvadratmeter på landsplan. Foto: Krop-pedal Museum.

”Et digt i stål og beton” – Albertslund

Overskriften kommer fra en artikel i Uddelerbladet i oktober 1962, hvor central-lageret i Herstedvester holdt rejsegilde. Forhandlingerne om jordopkøbet var indledt otte år tidligere, og på den tid havde den hastige byudvikling transformeret ”en lille landkommune ”langt udenfor” København” til et sted, hvor FDB’s nye domicil ville blive centrum i en by med 20.-25.000 indbyggere.⁵⁷

FDB havde i 1954 fem krav til placeringen af et nyt hovedkvarter. Grunden skulle: 1) være ca. 35 tdr. land, 2) kunne give adgang til jernbanespor, 3) ligge

57 Uddelerbladet 1962, s. 1162 ff.

i nærheden af Hovedvej 1 (Roskildevej), der på dette tidspunkt var en væsentlig hovedfærdselsåre, 4) ligge i nærheden af ringvejene rundt om København af hensyn til varetransporten og 5) være placeret i pendlerafstand fra København af hensyn til de ansatte.

Samme år fandt en underdirektør i FDB en egnet grund langs Roskildevej i Herstedernes Kommune, og der blev taget kontakt til Sognerådet, som ikke fandt de store knaster i planerne, om end de gik imod de regionale planer.⁵⁸ Problemerne ved FDB's planer blev derfor udpeget af Byudviklingsudvalget for Københavns-egnen (BUK), der havde det overordnede ansvar for, at Byudviklingsplan af 18. december 1951 blev fulgt. Det var den plan, der delte hovedstadsområdet i inder-, mellem- og yderzoner alt efter, hvor der måtte bygges, og hvor jorden skulle ligge hen til senere udvikling.⁵⁹ Området, som FDB havde udset sig, var udlagt som yderzone, det vil sig et område, der ikke måtte bebygges før tidligst 1966.

FDB's planer blev fremlagt BUK i marts 1955, og BUK vurderede med det samme, at området ikke var modent til så ekstensiv en udnyttelse, som FDB lagde op til. Endvidere var BUK forundrede over, at Sognerådet, der i 1951 havde været inddraget i at skitsere egnsplanlægningen, nu fraveg de principper, man i fællesskab havde lagt for Herstedernes udvikling.

Sagen gik hurtigt videre til Boligministeriet, og der blev på en række møder henover sommeren opnået enighed om, at det nok alligevel ikke var så dårligt for den regionale udvikling at få en stor virksomhed placeret i Herstederne. Der var en række aftaler, der skulle på plads før den endelige dispensation for byudviklingsplanen blev givet i juni 1956. Kroppedal Museums undersøgelse af forløbet konkluderer, at det afdækkede FDB som en magtfuld aktør, der formåede at omstøde allerede vedtagne beslutninger på alle niveauer, også omkring den overordnede planlægning for Københavns omegn.⁶⁰

Det nye hovedkvarter i Albertslund blev officielt indviet i 1964. Det var det største af de syv, og flytningen af hovedkvarteret betød også, at ca. 1000 mennesker i løbet af nogle år skiftede arbejdsplads fra Amager til bar mark i Herstederne.⁶¹ Hakon Stephensen skrev flere artikler om byggeriet i *Arkitekten*: "Jeg ved ikke, om man her i landet kan finde en tilsvarende dimension, men så er det i hvert fald byggeri, der er foregået efter knopskydningsprincippet, hvor man ved udviklingen har fået et større pladsbehov og så goplet sig frem. Hos F.D.B. i Herstederne begyndte man på jomfruelig jord og planlagde med et langt perspektiv for øje."⁶² At Uddelerbladet i 1962 kaldte byggeriet "Et digt i stål og beton – manifesteret i FDBs nye centralafdeling i Herstedvester", handlede nok ligeså meget

58 Hele sagen om forhandlingerne om FDB's nye hovedkvarter kan læses i Monfared 2012.

59 For en indføring i BUKs arbejde se Mikkelsen 2011.

60 Monfared 2012, s. 75.

61 Oxe 1999, s. 28.

62 "F.D.B.s hovedkontor i Herstederne", særtryk i *Arkitekten* 2, 1965.

om det imponerende i størrelsen og mængden som funktionalismens fortræffeligheder. Faktisk gjorde FDB ikke selv et stort nummer ud af det arkitektoniske, selvom byggerierne var noget af det fremmeste modernisme i samtiden, nærmere tværtom. I forbindelse med åbningen i 1964 holdt Ebbe Groes en tale ved arkitektkontorets håndværkermiddag, og sagde bl.a.:

”Vi har ikke stræbt efter at skabe et tempel for brugsforeningsbevægelsens storhed og magt i nutidens samfund. Vi har ene og alene begæret at få et formålstjenligt redskab i arbejdet for at løse de opgaver, der påhviler os.”⁶³

Det er ydmyge ord fra direktøren for en virksomhed, der netop har gennemrationaliseret hele forretningskonceptet. Ordene siger en del om opfattelsen af den modernistiske arkitektur som fratrækket tendensen til pragt og magtfremvisning og i stedet en arkitektur, hvor bygningskroppen i sig selv var en central del af rationaliteten og funktionaliteten. At FDB's tilgang var ydmyg funktionalisme understreges også ved, at man valgte at lægge hovedkvarteret udenfor hovedstaden og i forbindelse med lagerfunktionerne: ”Det er klogt at undgå den kancellifare, der kan opstå når topledelsen fjernes fra det praktiske liv.”⁶⁴

Innovation i detailhandlen

Byggeriet af centrallagrene var en af mange parallelle rationaliseringsprocesser i detailhandel og distribution, der foregik i 1950'erne og 1960'erne. Tidligere er Esbjerg-systemet nævnt som eksempel, og historien om indførelsen af selvbetjeningsbutikkerne fra 1949 og frem kunne nævnes som et andet eksempel, hvor konkrete Marshallpenge kom enkeltbutikker til gode: I 1955 havde 126 danske brugsforeninger fået gennemsnitlig 30.000 kr. af Marshallpengene.⁶⁵

Et tredje eksempel på en innovativ proces, der var forbundet med centrallagrene, var indførelsen af frostvarer. På studieturene til USA, havde deltagerne set, at frostvarer var populært blandt kunderne, men også, at det krævede et samarbejde mellem grossist og detaillist at få indført et sammenhængende varesystem. FDB's nybyggede centrallagre blev udstyret med store køle- og fryserum, men deres anvendelse afhang af, at varerne kunne opbevares hensigtsmæssigt hele vejen fra producent til kunde. Den udfordring blev i løbet af få år løst ved, at FDB samarbejdede med en kølediskproducent om at kunne levere billige diske til brugerne.⁶⁶ Efter at have fået en sådan ny, stor frostdisk installeret, ringede

63 Groes 1978, s. 30.

64 ”F.D.B.s hovedkontor i Herstederne”, særtryk i *Arkitekten* 2, 1965, s. 3.

65 Groes 1978, s. 25.

66 Ulriksen 2007, s. 67 ff.

Det nybyggede centrallager i Albertslund på forsidens af Samvirke i 1964. I forgrunden hovedkontoret. På den anden side af Val-lensbæk Torvevej ses først tørvarelageret og bagerst (i billedets øverste kant) fabriksafsnittet.

brugsuddeleren i Jelling til hovedkontoret for at spørge, hvad der så skulle ske! Der var endnu ikke mange leverandører af indhold til frostdisken. Men man fandt et driftigt fiskefirma i Esbjerg, der var begyndt at filetere og ville levere rødspætter til Jelling. Fiskene blev lagt på tøris og sat på toget fra Esbjerg, hvorefter uddele- ren hentede dem på stationen i Jelling.⁶⁷ Hurtigt kom andre leverandører til, men der skulle nytænkes på transportområdet, hvorfor FDB købte nogle folkevogns- rugbrød, isolerede dem og lod dem køre med frostvarer. Det var bl.a. frosne ær- ter fra FDB's konservesfabrik i Svendborg, der hurtigt var blevet omdannet til at producere de frostvarer, som kunderne hellere ville købe end grøntsager på dåser. Og hjemme hos husmødrene opstod behovet for eget køleskab og fryser. Her var FDB igen leveringsdygtige, i det et samarbejde med den lille producent af Major køleskabe medførte stor salgssucces i de lokale brugser. Dermed var alle led i det system, der skulle til for at sælge frostvarer etableret.

At frosne fisk hellere skulle køre med lastbil end med tog, var et led i den om- lægning af transporten, der også var en del af rationaliseringsplanerne. Hvis læ-

67 Ulriksen 2007, s. 68.

Betjening med trucks var et væsentligt element i rationaliseringen af varebetjeningen i de nye centrallagre. Foto: Erhvervsarkivet.

seren husker, hvad Poul Nyboe Andersen sagde på et møde i Næstved i 1956, så handlede opførelsen af centrallagre bl.a. om muligheden for at lade varetransport foregå med hhv. gaffeltrucks og lastbiler. Med de nye centrallagre blev jernbane-transporten reduceret og transporten med lastbil forøget, og fra 1963 og frem udgjorde lastbilerne nerven i distributionen.⁶⁸ FDB benyttede sig, og gør det stadig i dag, af eksterne vognmandsfirmaer. Lastbiler skal køre flere kilometer end tog for at komme fra a til b, men har til gengæld en højere gennemsnitshastighed, da tog ofte skal lastes om. Det betød ikke, at lastbilerne fuldstændigt udkonkurrerede togtransporten, der i Albertslund eksisterede frem til 2006, hvor samarbejdet med DSB ophørte. Sporene findes stadig i dag og er medtaget på listen over bevaringsværdige dele af anlægget.

De moduler som centrallageret er bygget med, og lastbilernes mål er bestemt af størrelsen på de standardiserede paller, der anvendes til lagring af varer. Når

68 Burchardt 2013, s. 2.

lastbilen nåede frem til den lokale brugs var denne, med FDB's eget arkitektkontors hjælp, designet til at pallerne kunne stå i bagbutikken. Inde i butikken var der fyldt med nye typer af specialudstyr som hylder, selvbetjente kaffemøller, indkøbsvogne og kasselinjer: Innovation i mindre skala, der gjorde det muligt for kunden at handle ind uden hjælp fra en ansat. Og vel hjemme igen havde fru Jensen altså også gennem sin lokale dagligvarebutik fået mulighed for at opbevare frostvarerne.

At pallerne i lastbilen var pakket med de korrekte varer skyldtes, at FDB også var blandt de første danske virksomheder, der indførte hulkort og senere, fra slutningen af 1960'erne, EDB. I dag er de processer, der styrer varens vej helt computeriserede. Når kasseassistenten i Kvickly på Rådhusvej i Vordingborg scanner en pakke toiletpapir, lagres beskeden om salget straks i systemet. Fra producenten i Rumænien via Albertslund til Vordingborg sørger computersystemer for, at ingen i Vordingborg løber tør.

Selvom styringssystemerne er digitaliserede og det meste udstyr moderniseret flere gange, er selve strukturen i systemet stadig det samme som i 1960'erne: Centrallager i ét plan, hylder på "gader", trucks, lastbiler og supermarkeder, hvor kunden køber ind. På lagrene hersker, nu som dengang, plukkerne. I trucks kører de rundt i centrallagerets gader, plukker varer fra hylderne og sætter på paller. Klar til lastbilerne, der kører ud i butikkerne, når andre bilister sover. Ordre på at plukke toiletpapir, chips, tun på dåse, the og pasta, får plukkerne på urdu, somalisk, tyrkisk eller dansk, som de selv har indtalt. Enhver der har oplevet denne truckdans fascineres, og overvældes af materialiteten. Af de millionvis af varer, der hver dag og hele tiden skifter plads i et stort integreret system. Spørgsmålet er, hvor længe mennesker er en del af systemet som arbejdskraft. Rationalisering er en løbende proces, og selv om det nuværende system er "leanet" på alle leder og kanter, så koster det stadig mange persontimer hver dag. Coop's nyeste lager (2010) er det 35 m. høje non-food lager i Odense, hvor hovedarbejdskraften er 12 kraner. Her har teknologi reduceret persontimerne til et lavere niveau end hidtil kendt, og fremtiden vil bringe flere computere og robotter ind i alle led af detailkæden.

Centrallagre som velfærdssamfundets kulturarv

Coops hovedkvarter i Albertslund er udpeget som nationalt industriminde og som bevaringsværdigt i kommuneplanen. Grundelementerne i det store bygningskompleks er hovedkvarteret, fabriksafsnittet og tørvarelageret, og komplekset er samlet set et godt eksempel på gedigen funktionalistisk arkitektur, der indskrives sig i den danske tradition for netop den type byggerier. Skabt af eget arkitektkontor, og med en funktionalitet, der stadig i dag opfylder virksomhedens behov, hvilket

Centrallageret i Vordingborg på forsiden af Samvirke i 1961.

vidner om en meget fremsynet planlægning. Dette er også årsag til, at bygningskomplekset stadig fremstår som en integreret helhed et halvt århundrede efter, at det blev bygget. Arkitektur, æstetik, funktionalitet og fleksibilitet går stadig hånd i hånd. Komplekset er dog med årene blevet udvidet betragteligt, således at det samlede bruttoetageareal i dag er omkring 110.000 m².

To af Kulturstyrelsens tre argumenter for at udpege Coop's hovedkvarter i Albertslund til national kulturarv handler om organisation og forbindelse til en større fortælling; nemlig, at centrallageret er karakteristisk for varedistributionen i Danmark og at det er en repræsentant for distributionssiden af den særlige danske andelsorganisering. Kroppedal Museum har undersøgt centrallageret ud fra disse præmisser, og kan konkludere, at centrallagret i Albertslund både skal ses som enkeltstående arkitektonisk værk som repræsenterer ovenstående, men endnu mere væsentligt, at det skal forstås i sammenhæng med selve rationaliseringsprocessen af detailhandlen og de øvrige centrallagre. Alle bygninger af arkitektonisk og funktionel høj kvalitet, der i samtiden gav genlyd både i lokal-samfundene og nationalt. Og som Poul Nybro Andersen sagde ved åbningen af centrallageret i Vordingborg i 1959, var det bygninger, som symboliserede nye arbejdsformer i erhvervslivet.

Udpegningen af industriminder var et nationalt projekt, hvor staten gennem 25 fysiske bygninger fortæller om forandringen fra landbrugs- til industrisamfund i perioden 1840 til 1970. Daværende direktør i Kulturarvsstyrelsen Steen Hvass præciserede i 2003, at styrelsens udpegning af 25 nationale industriminder ikke skulle forstås som en liste af bygningsfredningsforslag, men som udpegningen af 25 erindringssteder eller erindringskomplekser.⁶⁹ FDB's bygninger er på forskellig måde erindringssteder for varedistribution og andelsorganisering, men som denne undersøgelse har vist, er de også andet og mere end det. Centrallageret og andre tilsvarende bygninger til at huse varer på deres vej fra produktion til forbruger, er også erindringssteder for den massive velfærd- og forbrugerkultur, der ramte Danmark i 1960'erne. Og de er komplekser, der udtrykker og repræsenterer de store forandringer i produktionsforhold og muligheder indenfor byggeri med præfabrikerede elementer, der opstod fra 1950'erne og frem.

Arkitekten Jørgen Sestoft skrev i slutningen af 1970'erne et bind i Danmarks Arkitektur om arbejdets bygninger, hvor han bl.a. forsøgte at karakterisere efterkrigstidens industribyggeri. En af hans pointer er, at industrien ændrede image og ikke længere hverken fysisk eller symbolsk gennem sin arkitektur fortalte om produktionsforholdene.⁷⁰ Nye industrialiserede byggemetoder og materialer kom til, der muliggjorde, at bygninger kunne klare større spænd og derfor bygges i større volumener end før set. De vidtstrakte halkonstruktioner blev en mulighed, og indvarslede en ny æra i det industrielle byggeri, der i høj grad kom til at bestå af flatskapes. Dermed så en ny type kulturlandskab også dagens lys. Detailhandlens haller til opbevaring og salg af varer fik selskab af lufthavne, parkeringspladser, store anlagte industriområder fra 1960'erne og andre typer af pladskrævende bygninger, der ligger som massive, men anonyme fysiske udtryk for det moderne, industrialiserede og urbaniserede samfund; massebilismens og storkonsumets miljøer langs de suburbane arterier som Sestoft udtrykker det, eller med antropologen Marc Augés ord *non-places*; supermodernitetens ikke-steder.⁷¹

Mange vil nok vægre sig mod at diskutere disse ikke-steder i et kulturarvsspektiv, men ikke desto mindre er det en væsentlig historie vi her har med at gøre. Og med inspiration fra etnologen Thomas Højrup kan man diskutere, hvordan vi griber forståelsen af en sådan kulturarv an. Højrup har defineret kulturlandskaber på følgende måde: "Kulturlandskaber dannes af de måder, hvorpå livsformer og statsformer, det vil sige kulturel praksis i det hele taget, former den fysiske verden, hvori den foregår."⁷² Det er ikke denne artikels pointe, at alle lagerhaller langs den Fynske Motorvej er kulturarv. Men det flatscape-Danmark, der service-rer millioner af forbrugere er netop et markant og tidsbundet kulturlandskab,

69 Hvass 2003, s. 11.

70 Sestoft 1985 [1979], s. 171.

71 Sestoft 1985 [1979], s. 184. Augé 2008 [1992].

72 Højrup 2002, s. 91.

der er tæt forbundet med velfærdssamfundets guldalder i 1960'erne, og måden hvorpå vi danskere har indrettet vores samfund.

Vi står i disse år midt i diskussionen om velfærdssamfundets materielle og immaterielle kulturarv, og den fortsætter også i fremtiden. Artiklen skal ses som en opfordring til at fortsætte denne diskussion og initiere flere undersøgelser af bygninger og kulturarv i anden halvdel af det 20. århundrede. Hvad angår Coops hovedkvarter i Albertslund bliver det løbende forandret, særligt indvendigt, hvor f.eks. gamle kontorer bliver skiftet ud med nye. Tre af de oprindelige lagre har fået nye funktioner, og et er revet ned. Det er en udvikling, det ikke giver nogen mening at sætte sig imod. Vi kan derimod forsøge at bevare hovedkvarteret, og med denne undersøgelse og artikel også holde fast i, at den danmarkshistorie, der ligger gemt i hovedkvarteret i Albertslund bedst lader sig forstå som kulturarv i en samlet fortælling om byggeriet af de syv centrallagre i perioden 1955-1965.

Litteraturliste

- Albæk, Ann Merete (et.al) 2012: *Industrilandskabet omkring Danfoss*. Museum Sønderjylland, Cathrinesminde Teglværk.
- Andersen, Kåre Ørum 2010: "FDB som amerikaniseringsagent i dansk detailhandel efter 1945". Niels Arne Sørensen (red): *Det amerikanske forbillede*. Syddansk Universitetsforlag, s. 95-123.
- Augé, Marc 2008 [1992]: *Non-places. An Introduction to Supermodernity*. Verso.
- Brunnström, Lisa 2004: *Det svenska folkhemsbygget. Om Kooperativa Förbundets arkitektkontor*. Arkitektur Förlag AB.
- Burchardt, Jørgen 2013: *Supply chains and transport 1945-1980. The technology and organisation behind the industrial society's infrastructure* (arbejdstitel). Upubliceret manuskript.
- "Centrallageret markerer 25 års jubilæum før det nedlægges". *Vordingborg Dagblad* 11/7-84.
- "Chefen går", *Arkitekten* 1964:7, s. 141-143.
- "Danmarks 12 største ledelsesbedrifter", *Mandag Morgen* 2009.
- "Et digt i stål og beton". *Uddelerbladet* 1962:42, s. 1160-65.
- "Et sidste Forsøg paa at hindre FDB.s Flytning til Vordingborg". *Vordingborg Dagblad* 18/10-56.
- "FDB 100 år", *Samvirke* 1996:2.
- "F.D.B. gennem halvtreds Aar", *Samvirke* 1946:11.
- "FDB-afdelingen i Vordingborg er et smukt, moderne bygningsværk". *Sorø Amtstidende* 18/8-59.
- "F.D.B.'s hovedkontor", særtryk fra *Arkitekten* 1965:2.

- "FDB's æra slut i Vordingborg", *Vordingborg Dagblad* 1/8-90.
- Frellsen, Camilla, Darius Monfared & Mette Tapdrup Mortensen 2012: *Kulturarv i industrilandskaberne i Albertslund Kommune*. Kroppedal Museum.
- Fossat, Sissel Bjerrum 2011: *The American way eller den danske model? Danske studierejser til USA under Marshall-planens bistand 1948-1955*. Ph.d. afhandling. Syddansk Universitet.
- Groes, Ebbe 1978: *Glimt fra et halvt århundrede*. FDB.
- Harnow, Henrik 2011: *Danmarks industrielle miljøer*. Syddansk Universitetsforlag.
- Hvass, Steen 2003: "Præsentation af satsningsområdet Industrisamfundets kulturarv". *Museernes arbejde med industrisamfundets kulturarv*. Arbejdsrapport fra seminar på Nationalmuseet, s. 9-12.
- Højrup, Thomas 2002: "Fra erindring til erfaring i Danmarks kulturarv og kulturmiljø". Nicolai Carlberg og Søren Møller Christensen (red.): *Kulturmiljø - mellem forskning og politisk praksis*, s. 91-117. Københavns Universitet.
- Højrup, Thomas 2010: "Velfærdsstaten - fra livsformskontrakt til universalisme: perioder og udtryksformer". Kim Furdal (et. al): *Velfærdstider og kulturarv - set fra Sønderjylland. Årbog for Museum Sønderjylland*, s. 25-47.
- Ild, ideer, ihærdighed: festskrift til Frederik Nielsen på hans 75 årsdag den 27. maj 1956. Det Danske Forlag.
- Industri Industri. 25 stk. Dansk kulturarv*. 2007. Gads Forlag.
- Ingvartsen, Jacob 1956: "Esbjerg-systemet". *Ild, ideer, ihærdighed....* Det Danske Forlag.
- Knudsen, Knud 1986: "Kampen om samlebandet. Rationalisering og arbejderbevægelse i Danmark i 1920'erne". *Den Jyske Historiker* 1986:34-35, s. 112-129.
- Kooperativa Förbundets Arkitektkontor 1935-1949 del 1. 1949*. Kooperativa förbundets bokförlag.
- Lange, Even (red.) 2006: *Organisert kjøpekraft. Forbrukersamvirkets historie i Norge*. Pax Forlag.
- Mennesket og arkitekten M.K. Michaelsen*. 1964. FDB.
- Michaelsen, M.K. 1956: "Lidt snak om brugsforeningerne og om FDB's arkitektkontor", i *Ild, ideer, ihærdighed....* Det Danske Forlag.
- Mikkelsen, Stella Borne 2011: "Byudviklingsudvalgt for Københavns-egnen". Henning Bro (et al): *Hovedstadsmetropolen efter 1945*. HOKA, s. 391-405.
- Monfared, Darius 2012: "Politik og forhandling - FDB's udflytning til Hersterne 1954-1964". Camilla Frellsen (et.al): *Kulturarv i industrilandskaberne i Albertslund Kommune*. Kroppedal Museum, s. 66-87.
- Mortensen, Mette Tapdrup 2012: "Industrivarter i forandring 1935-2015", *Fabrik og Bolig*, s. 14-35.

- Mortensen, Tine Froberg & Kristine Holm-Jensen 2010: *Tekstil- og beklædningsindustriens kulturmiljøer 1870-1990*. Upubliceret rapport. Kulturstyrelsen.
Kan downloades fra nettet.
- Museernes arbejde med Industrisamfundets Kulturarv. Kulturstyrelsen 2003.
- Mørch, Søren & Tom Buk-Swienty 2007: *Købmændenes historie*. Gads Forlag.
- Om selvbetjeningsbutikker i USA. Beretning fra en studierejse i USA i april 1952. 1953*. Udenrigsministeriet.
- Oxe, Ejvind 1999: "Fra Islands Brygge til Herstedvester". *Glimt fra Albertslunds historie*, s. 28-35. Lokalhistorisk Samling Albertslund.
- Pedersen, Morten 2010: *Velfærdsstatens industrilandskab*. Aalborg Universitetsforlag.
- Rohrbach, Carina (et.al) 2005: *Klassens pæne dreng*. Upubliceret rapport. Krop-pedal Museum.
- Rostgaard, Marianne 2010: "Mrs. Consumer og fremvæksten af selvbetjeningsbutikker i Danmark", i Niels Arne Sørensen (red): *Det amerikanske forbillede*. Syddansk Universitetsforlag, s. 239-265.
- Rostgaard, Marianne 1990: "Fagbevægelsen og teknologiudviklingen. Rationaliseringer og rationaliseringsdebat i Danmark i 1950'erne". *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, s. 111-134.
- Sestoft, Jørgen 1985 [1979]: *Arbejdets bygninger*. Danmarks arkitektur bd. 2. Gyldendal.
- Sørensen, Niels Arne Sørensen (red) 2010: *Det amerikanske forbillede*. Syddansk Universitetsforlag.
- Ulriksen, Erik 2007: *En generation af Brugsen*. Coop Danmark forlag.
- "Vejen fremad". *Samvirke* 1962:7.
- Wohlfahrt, Eske 2002: "Kulturmiljø – landskabelig realitet eller kulturel konstruktion", Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen (red.), *Kulturmiljø - mellem forskning og politisk praksis*. Københavns Universitet.

Utrykte kilder

- Erhvervsarkivet, FDB, Beskrivelse af Esbjerg-eksperimentet.
- Erhvervsarkivet, FDB, materiale vedr. rationaliseringen: Plan for den fremtidige udvikling af FDB's varefordeling.
- Erhvervsarkivet, FDB, Vordingborg Centralafdeling, Scrapbog: Referat fra formands- og uddelermødet i Nykøbing F. den 8/10-56, Referat vedrørende møde i Nykøbing Falster, 19/10 1956, Mødet i Slagelse, 25/10-1956, Indvielsen af Vordingborg storafdeling tirsdag d. 18. august 1959, P. Nybroe Andersens tale.
- Vordingborg lokalhistoriske arkiv, A429/3. Meddelelse til medarbejdere og pressen 27/1- 1984.
- Vordingborg lokalhistoriske arkiv, A429/14, FDB's centrallager.
- Vordingborg Lokalhistoriske arkiv, U4163, FDB's Centrallager.

Links

<http://kroppedal.dk/nyere-tid/projekter/coop/>

<http://www.kulturarv.dk/25fantastiske/25-fantastiske-industrier/coop-danmark/>

<http://www.albertslund.dk/Erhverv/Erhvervsudvikling/Kulturarv/Coop.aspx>

English Summary

Since the first member-owned co-operative shops emerged in Denmark in the second half of the 19th century, and organised themselves as the FDB in 1896, the latter's prime objective has been to provide its members with a wide range of products at the most favourable prices. This has required continuous innovation and change, not least in the second half of the 20th century, as competition in the retailing market intensified. In the mid-1950s, the management of FDB implemented a comprehensive rationalisation of production, transport, storage, distribution and sales, as well as the overall structure connecting these aspects of its enterprise. Drawing on inspiration from the USA, within a decade this process radically transformed both the FDB itself and Danish retail trade in its entirety.

In a broader perspective, this rationalisation process and its consequences is a part of the history of the Danish welfare society, since it concerns the emergence of the modern consumer, as well as technical, economic and administrative innovation of the retail trade. The local co-operative shop with the manager behind the desk and the goods sold loose was replaced by modern self-service shops with standardised equipment, and numerous multi-storey warehouses distributed in the old city centres were in the early 1960s substituted by seven, strategically located central warehouses serviced by fork-lift trucks. The one located in Albertslund functioned from 1964 onwards as the organization's headquarters.. In 2007 Kulturarvsstyrelsen (The Heritage Agency of Denmark) proclaimed this warehouse in Alberslund, today the headquarters of the Coop, to be one of 25 national sites of industrial heritage.

The present article explores the central warehouses as material representations of the rationalisation of FDB in the period from 1955 to 1965, and discusses how we can understand the buildings, as well as the system assembling them as cultural heritage.

Karen Vallgård, cand.mag. og ph.d. er adjunkt i historie på SAXO-Instituttet, Københavns Universitet. I sin ph.d.-afhandling såvel som i sit nuværende forskningsprojekt om skilsmisser i Danmark 1885–2015 undersøger hun følelseshistoriske problemstillinger. Hun har publiceret en række artikler i danske og internationale tidsskrifter om temaer som kolonialisme, mission, køn og omvendelse. Hun er medredaktør på antologien *Faith Through Feeling. Emotions and Christian Missions, 1600–1930*, som er under udgivelse.

FØLELSESHISTORIE – TEORETISKE BRUDFLADER OG UDFORDRINGER

Følelseshistorie er et forskningsfelt i eksplosiv vækst. Med udgangspunkt i væsentlige nyere bidrag inden for historiefaget og kulturstudier diskuterer artiklen de centrale teoretiske problemstillinger, forskere konfronteres med, når de vil undersøge følelser i forskellige historiske kontekster: Hvordan skal vi definere følelser? I hvor høj grad er de socialt konstituerede og kulturelt specifikke? Er der noget naturgivent og universelt ved det menneskelige følelsesliv? Artiklen taler for at undersøge følelser som en form for praksis, der udspringer fra en social struktureret krop, og som påvirker de sociale sammenhænge, hvori de udøves.¹

Siden midt-80'erne er følelseshistorie vokset frem som et særskilt forskningsfelt, og inden for det seneste årti har feltet været i eksplosiv vækst.² Centre og netværk for følelseshistorie er etableret på forskningsinstitutioner og universiteter i blandt

-
- 1 Tak til Anne Katrine Kleberg Hansen, Birgitte Schepelern Johansen, Caroline Nyvang, Niklas Olsen, Signild Vallgård og to anonyme fagfællebedømmere for gode kommentarer og ændringsforslag.
 - 2 At historikere forholder sig til de fortidige aktørers følelser er imidlertid ikke nyt. Som Peter Gay har påpeget, benytter mange historikere sig endda ofte ubevidst af psykologiske teorier i analyser af historiske aktørers følelsesliv og handlinger: "The professional historian has always been a psychologist, an amateur psychologist." Gay, 1986:6. Se også Bourke, 2003:115.

andet Australien, Storbritannien, Sverige, Tyskland og USA,³ og på internationalt plan udgives utallige artikler og bøger, der tematiserer følelser i forskellige historiske kontekster.⁴ Også i Danmark er der stigende interesse for området. I foråret 2012 afholdt SAXO-Instituttet på Københavns Universitet en konference for følelshistorie, og flere nye afhandlinger behandler følelshistoriske problemstillinger.⁵

Snarere end en ny teoretisk skole er det følelshistoriske felt karakteriseret ved mange forskellige tilgange og empiriske foci. Nogle forskere bruger følelser som et prisme til at undersøge nye aspekter af konkrete begivenheder – alt fra britiske soldaters oplevelse på slagmarken i Første Verdenskrig til fremvæksten af antisemitisme i det tidligt moderne Spanien – eller af mere almene og universelle fænomener såsom religiøs omvendelse, skilsmisse eller død. Andre studerer udviklingen i teorier om følelser og historiske forandringer i følelsesbegrebsapparatet eller sporer en enkelt følelse over tid. Endnu andre undersøger, hvordan følelser som kærlighed, solidaritet, medlidenhed, skam, og væmmelse har været med til at forme og omforme sociale mønstre ved at etablere fællesskaber og trække grænser.

Da forskningen nu er så omfangsrig, at den i sin helhed umuligt ville kunne behandles tilfredsstillende her, vil jeg ikke forsøge at give et komplet overblik.⁶ I stedet vil jeg med udgangspunkt i nogle af de væsentligste nyere bidrag inden for historiefaget og kulturstudier reflektere over de centrale teoretiske problemstillinger, forskere konfronteres med, når vi vil undersøge følelser historisk: Hvordan skal vi definere følelser? I hvor høj grad er de socialt konstituerede og kulturelt specifikke? Er der noget naturgivent og universelt ved det menneskelige følelsesliv? Og ikke mindst, hvordan kan vi forstå eller forklare følelsesmæssige ændringer over tid? Som disse spørgsmål antyder, ligner følelshistoriens tematikker på mange måder dem, der har præget den kulturelle vending inden for historiefaget og beslægtede discipliner de sidste 30-40 år. Her har jeg valgt især at fokusere på spørgsmål, der knytter sig til nyere forskningsdiskussioner om følelsers historici-

3 De mest toneangivende er pt. *History of Emotions* på Max Planck Institut für Bildungsforschung i Berlin, *Center for the History of the Emotions*, Queen Mary University, London og *ARC Center of Excellence for the History of the Emotions* i Australien.

4 For nyere oversigtsværker, se Frevert, 2011; Hitzer, 2011 og Stearns, 2008 samt Plamper, 2012, som også er under udgivelse på engelsk på Oxford University Press. For en mere metodisk introduktion, se Rosenwein, 2010.

5 Vallgård, 2012; Schjerning, 2013. Peter Wessels nyligt forsvarede afhandling "Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1750–1850" på KU har også en stærk følelshistorisk vægtning. Se desuden Wessel, 2012. Hugo Nordland på Lunds Universitet arbejder ligeledes på en følelshistorisk afhandling og har udgivet en kort introduktion til følelshistorie: Nordland, 2012. Inden for litteratur- og kulturstudier i Danmark er der endvidere en stigende interesse for affekt. I 2012 udkom eksempelvis en udgave af *Varia* (9) med titlen "I affekt. Skam, frygt og jubel som analysestrategi" Se Frederiksen, 2012.

6 For henvisning til sådanne oversigter, se fodnote 4.

tet. Hverken forholdet mellem følelser og rumlighed eller det mellem følelser og materialitet behandles derfor her, selvom begge åbner for interessante perspektiver, også i forbindelse med historiske studier.⁷ På samme baggrund udelader jeg en diskussion af den senere tids udvikling inden for psykologi og neurovidenskab.⁸

I artiklen vil jeg argumentere for, at udfordringen for følelshistorikere i dag netop er at definere et operationaliserbart følelsesbegreb, som dels fanger følelsernes sociale konstituering, dels indebærer et forklarende princip for følelsesmæssige forandringer over tid. Selvom ingen teoretikere endnu helt har klaret den udfordring, er den tyske historiker Monique Scheers Bourdieu-inspirerede begreb følelsespraksisser (*emotional practices*) en god indgang. Begrebet gør det muligt at flytte fokus fra den vanskelige – og måske i sidste ende uløselige – problematik om følelsernes ontologiske status til en undersøgelse af, hvordan følelser gøres.

Følelsespraksisbegrebet bliver særligt nyttigt, hvis det kombineres med teorier om, hvordan følelser ikke bare afspejler, men også påvirker sociale relationer og magtforhold. Med udgangspunkt i nyere bidrag til den postkoloniale følelsesforskning kan man hævde, at det er følelsernes sociopolitiske effekter, der gør dem særligt vigtige og interessante at undersøge i et historisk perspektiv. I artiklens sidste afsnit viser jeg, hvordan følelsespraksisbegrebet på produktiv vis kan tænkes sammen med sådanne postkoloniale analyser af følelsernes magtmæssige betydninger.

Inden for historiedisciplinen bruges ”følelse”, (*känsla, Gefühl, feeling, emotion*, etc.) almindeligvis som samlebegreb for feltet, mens ”affekt” er det mest anvendte begreb inden for kultur- og mediastudier. Nogle teoretikere hævder, som det vil fremgå nedenfor, at der er afgørende forskel på ”affekt” og ”følelse”, men andre bruger de to begreber synonymt. Her diskuterer jeg derfor begge begreber både samlet og adskilt.

Dikotomier etableres i følelshistoriografien

Dikotomier som følelse/intellekt, natur/kultur, samfund/individ, indre/ydre, oplevelse/udtryk og universelt/specifikt præger megen nyere følelshistorie. Mens nogle forskere forsøger at nedbryde sådanne modsætningspar, taler andre for de-

7 I sin afhandling om følelser i de sene 1700-tals København behandler Camilla Schjerning blandt andet spørgsmålet om forholdet mellem rumlighed og følelser, særligt med henblik på de forskellige normer, der gør sig gældende i hhv. byens forskellige geografiske steder, såsom det, hun karakteriserer som den private og det offentlige rum. Schjerning, 2013. For en analyse af ”følelshåndtering” i nutidige lægepraksisser, der blandt andet behandler betydningen af sociomaterielle praksisser, se Jespersen, 2008:91–116.

8 I Frevert, 2011:19–27 berører den tyske historiker Ute Frevert forskelligheden i de historiske/kulturteoretiske og det psykologiske/neurobiologiske begrebsapparater og erkendeinteresser.

Portrait of a Man 2004–2006 (keramik og pigment) af Gert Germeraad. Foto: Gert Germeraad.

res (delvise) relevans i studiet af følelser. Disse dikotomier blev indskrevet i det følelshistoriske begrebsapparat med den franske Lucien Febvres manifest *La Sensibilité et l'Histoire* fra 1941.

For Febvre stod følelser i kontrast til intellektet. De var smitsomme størrelser, som opstod i individets ”indre organiske dyb” (*fond organique*), men som derfra kunne overføres til andre mennesker.⁹ Inspireret af den samtidige franske psykolog Henri Wallon argumenterede Febvre for, at det var følelser, der i tidernes morgen havde bragt mennesker sammen i samfund. Samfundet var på den anden side forudsætningen for den historiske udvikling af intellektet. Selvom det menneskelige intellekts evolution dermed havde sin rod i følelseslivet, opstod der ifølge Febvre snart en direkte modsætning mellem følelser og intellekt. Med intellektets hjælp lærte mennesker i nogen grad at undertrykke og styre følelser,¹⁰ men følelserne eksisterede som latente kræfter i mennesket med potentiale for at bryde ud og smitte andre. Nazismens fremmarch i Europa, som Febvre var vidne til, burde ifølge historikeren tjene til advarsel om, at

”Der inden i enhver af os er et følelsesliv, altid parat til at overstrømme det intellektuelle liv og til at bevirke en pludselig omstyrtning af den evolution, som vi var så stolte af: fra følelse til tanke, fra følelssprog til artikuleret sprog...”¹¹

⁹ Febvre, 1941:7–8.

¹⁰ Febvre, 1941:8.

¹¹ ”il y a, en chacun de nous, de vie émotionnelle toujours prête à déborder la vie intellectuelle et pour opérer un brusque renversement de cette évolution dont nous étions si fiers: de l'émotion à la pensée, du langage émotionnel à langage articulé...” Febvre, 1941:19.

Følelserne var tilsyneladende igen ved at få overtaget over intellektet, og det med tragiske konsekvenser. Historikere skulle således studere følelser, fordi de havde spillet – og fortsat kunne spille – en afgørende og potentielt katastrofal rolle i den historiske udvikling.¹²

Denne forståelse af følelser har en del tilfælles med den, man finder i den tyske sociolog Norbert Elias' klassiske værk *Über den Prozeß der Zivilisation*, som han udgav to år inden, Febvres manifest udkom. Elias argumenterede blandt andet for, at den vestlige civiliseringsproces indebar en stigende (selv)kontrol af det menneskelige følelsesliv. Mens de brede masser i den europæiske middelalder var karakteriseret ved spontane følelsesudtryk og de voldelige passioners frie løb, medførte moderniteten en øget regulering af følelsesudtryk.¹³

At Febvre og Elias anså det for meningsfuldt at undersøge følelser i fortiden betød ikke, at de opfattede følelser som decideret historiske. Den amerikanske historiker Barbara Rosenwein har argumenteret for, at begges forståelse af følelser er kendetegnet ved en "hydraulisk" model.¹⁴ I en hydraulisk model er følelser i bund og grund naturlige fænomener, der har deres udspring i det menneskelige indre. De kan vælde op og overvælde mennesket, eller deres udtryk kan styres eller kanaliseres gennem individuelle eller sociale og kulturelle foranstaltninger, men de er ikke i sig selv foranderlige.

Selvom man kan stille spørgsmålstejn ved, om Febvre og Elias fremstiller følelser helt så uforanderlige, som Rosenwein hævder, har de to tænkere ikke teoretiseret kvalitative følelsesmæssige ændringer over tid.¹⁵ De beskrev først og fremmest følelser som noget naturgivent, universelt og i kroppen iboende, som kunne bryde ud eller styres. Som den følgende diskussion vil vise, finder man i

12 Barbara Rosenwein kalder af samme grund Febvres artikel for politisk videnskab i forklædning. Rosenwein, 2002:823. For en diskussion af, hvordan Lucien Febvre kan inspirere nutidens følelshistorikere, se Dixon, 2011.

13 Elias, 2000, fx s. 236–256 og 397–414. En af det 19. århundredes store sociologer, Emile Durkheim, havde en lignende forståelse af "passion": de var individuelle, naturlige og i udgangspunktet styrende for menneskelig adfærd. For Durkheim var kontrol af passionerne imidlertid ikke kun en historisk proces, men derimod en uadskillelig del af et hvilket som helst samfund. Durkheim anså den kontrol, som det sociale fællesskab påførte følelserne, for frisættende. Mens "passion" individualiserede, gjorde de også mennesket til slave. Jo mere mennesket var i stand til at frigøre sig fra sine passioner, desto mere kunne intellektet eller "ideerne" komme til sin ret. Durkheim, 2001:201. Durkheim skelnede imidlertid mellem passioner og følelser. Mens passionerne stod i modsætning til intellektet, kunne følelser uddannes – og ifølge Durkheim var al opdragelse et forsøg på at lære barnet at "se, føle og handle" på måder, barnet ikke spontant kunne være nået frem til. Durkheim, 1982:6.

14 Rosenwein, 2002.

15 Begge åbner implicit for, at følelser også kan kultiveres. I sit essay beskriver Febvre således, hvordan mennesker kan fremmane og dirigere følelser gennem ritualer osv. Dertil kommer, at han fremhæver mange forskelligartede følelseskulturer i forskellige geografiske, religiøse og historiske kontekster. For Elias var skam eksempelvis en følelse, der voksede frem i civiliseringsprocessen og som led i reguleringen af passionerne. Følelseslivet var derfor måske ikke helt så uforanderlige for Febvre og Elias, som Rosenwein hævder.

Febvres og Elias' værker kimen til mange af de teoretiske udfordringer og brydninger, der præger den nyere følelshistorie.

Følelse & intellekt

En af de problematikker, som siden Febvre og Elias har sat sit præg på følelshistorien, er modsætningsparret følelse og intellekt.

De fleste nyere bidrag har forsøgt at gøre op med dette modsætningspar. Inspireret af kognitive psykologer, som beskriver følelser som en form for erkendelse, anfører filosofen Robert Solomon eksempelvis i en artikel fra 1988, at følelser skal forstås som et system af domme (*judgments*).¹⁶ Det må dog ikke forstås sådan, at en følelse er det samme som en konklusionen på et logisk ræsonnement. En følelse er derimod ifølge Solomon en kognitiv reaktion ikke alene på en bestemt handling, men også på de omstændigheder, handlinger og relationer, der omkranser og definerer den. Han udvikler derfor Aristoteles' betegnelse af vrede som erkendelsen af fornærmelse eller krænkelse således: "Anger is not just a judgment of offense but a network of interlocking judgments concerning one's status and relationship with the offending party, the gravity and the mitigating circumstances of the offense and the urgency of the revenge."¹⁷ Solomon forsøger kort sagt at nedbryde skellet mellem følelse og intellekt ved at vise, at den ene er flettet ind i den anden.

Foucault-inspirerede tænkere har haft en anderledes tilgang til problematikken: nemlig at vise, hvornår og hvordan følelse og fornuft begyndte at blive opfattet som hinandens modsætninger. I sin undersøgelse af fædrelandskærlighed som subjektiveringsstrategi, som jeg vil diskutere nedenfor, argumenterer Tine Damsholt således for, at "senere tiders opfattelse af fornuft og følelse som to modsatrettede kategorier, hvor mere fornuft betyder mindre følelse og omvendt," er en arv fra Romantikken.¹⁸

I den erkendelsesinteresse, der omhandler de historiske og kulturelle processer, som producerer følelser som menneskets kerne, følger Damsholt blandt andre antropologerne Lila Abu-Lughod & Catherine Lutz, som også argumenterede for, at den nutidige opfattelse af følelser som individets sande kerne og fornuftens modsætning var en konsekvens af specifikke historiske og kulturelle processer.¹⁹ Til forskel fra på den ene side Febvre og på den anden side kognitive psykologer og tænkere som Solomon ønskede Abu-Lughod & Lutz således ikke én gang for alle at definere relationen mellem følelse og fornuft. Ved at pege på de historiske

16 Solomon, 1988.

17 Solomon, 1988: 186.

18 Damsholt, 2004:7.

19 Abu-Lughod and Lutz, 1990:6.

processer, hvorigennem den gængse forståelse af følelse og fornuft som hinandens kontraster er blevet til, ønsker de derimod at afnaturalisere modsætningen.

Med et lignende greb argumenterer den engelske historiker Thomas Dixon i sin bog *From Passions to Emotions* for, at begrebet "emotions" ikke er ældre end 200 år. Bogen er en undersøgelse af fremvæksten af "emotion" som en psykologisk kategori defineret i kontrast til rationalitet. Mens "emotions" i løbet af det 19. århundrede vandt frem som en overordnet kategori for alle mentale fænomener, blev den tidligere og langt mere nuancerede typologi med begreber som appetit, passion, affekt og sensibilitet gradvist tilsidesat.

Frem for at samle hele dette spektrum af mentale fænomener med forskellige relationer til rationaliteten under én betegnelse mener Dixon, at vi bør vende tilbage til en mere nuanceret typologi: "I will suggest that a more differentiated typology would be a useful tool, and would help us to avoid making sweeping claims about all 'emotions' being good or bad things, rational or irrational, virtuous or vicious."²⁰

Dixon vil således ved hjælp af en genealogisk analyse vise emotionskategoriens historicitet. Som citatet antyder, vil han dog mere end det: han vil med inspiration i tidligere tiders begrebsliggørelse berige nutidens måde at tænke og forstå det mange facetterede menneskelige følelsesliv på.

Selvom forsøgene på teoretisk at nedbryde og historisere skellet mellem fornuft og følelse således har været forskelligartede, synes der blandt de fleste tænkere at være konsensus om, at det modsætningspar, Febvre opererede med, er misvisende og problematisk.

Følelser som kulturelle produkter

Vi tror, at følelser er uforanderlige? Men alle følelser, og særligt de, som forekommer mest noble og mest upartiske [*désintéressés*], har en historie.²¹

Michel Foucault, 1971

Det nok mest centrale omdrejningspunkt inden for den nyere følelshistorie har været spørgsmålet om, i hvilken grad følelser er socialt og kulturelt konstituerede.

I en meget indflydelsesrig artikel fra 1985 argumenterer Carol & Peter Stearns for, at følelshistorikere må skelne mellem det, de kalder et samfunds emotionologi (emotionology) og de individuelle, indre følelser. Forskere kan ifølge Stearns & Stearns reelt kun undersøge det historiske samfunds emotionologi, hvilken de definerer således:

²⁰ Dixon, 2003:2.

²¹ "Nous croyons à la pérennité des sentiments? Mais tous, et ceux-là surtout qui nous paraissent les plus nobles et les plus désintéressés, ont une histoire." Foucault, 1971:159.

the attitudes that a society or a definable group within society maintains toward basic emotions and their appropriate expression; ways that institutions reflect and encourage these attitudes in human conduct...²²

Forfatterne mener, at samfundets emotionologi givetvis påvirker individers følelser (i det mindste deres udtryk), men at historiske analyser må sondre klart mellem de to ting. Selv koncentrerer de sig om at undersøge udviklingen i emotionologier, hovedsageligt gennem vejlednings- og etikettelitteratur.²³ De forfægter med andre ord en skelnen mellem samfund og individ og indre og ydre, der ligner den, Febvre og Elias opererede med. Som den tyske historiker Margrit Pernau påpeger, er det endvidere uklart, om Stearns & Stearns mener, at individets indre følelsesliv er foranderligt, eller om det kun er emotionologien, dvs. de sociokulturelle standarder eller normer, der er det.²⁴

Den artikel, Peter Stearns seks år senere sammen med Timothy Haggerty udgav om brug af frygt i børneopdragelse i USA i perioden 1850-1950, kan ses som et eksempel på operationalisering af emotionologibegrebet i en konkret historisk undersøgelse. På baggrund af en analyse af amerikanske opdragelsesvejledninger henvendt til middelklasseforældre samt forskellig slags litteratur til børn argumenterer forfatterne for, at der skete en overordnet udvikling i den generelle holdning til frygt i barndommen. På intet tidspunkt i den periode, de behandler, blev brug af frygt opfattet som et acceptabelt opdragelsesinstrument i den amerikanske middelklasse. Men efter 1900 var der ifølge forfatterne øget fokus på det ubehag, der var forbundet med frygt, og opdragelsesmanualerne lagde derfor mere vægt på at undgå frygt i børneopdragelse. Manualerne kan således bruges som kilde til middelklassens opfattelser af, hvad der udgjorde et ønskeligt følelsesliv.²⁵

Da forfatterne understreger, at forældre givetvis langt fra altid fulgte vejledningernes råd, vedrører analysens konklusion middelklassens kulturelle normer for frygt, snarere end forældrenes egentlige praksis eller den generelle udbredelse af frygt blandt middelklassens børn. Selvom forfatterne i artiklen hævder, at frygt er en "kulturel konstruktion",²⁶ opererer de, lige som Stearns & Stearns med en sondring mellem den subjektive oplevelse og samfundsmæssige standarder (eller emotionologi). Og mens de også synes at antage, der er et forhold mellem de to, undgår de nøjagtigt at identificere denne relation.

22 Stearns and Stearns, 1985:813.

23 For et nyere bud på en mere udvidet brug af vejlednings- og etikettelitteratur, se Pernau, 2012.

24 Pernau, 2012:120. I artiklen argumenterer Pernau for, at anvisningslitteratur kan bruges som kilder til mere end emotionologier: de er også et udtryk for samtidens følelsesbegreber og dermed til spektret af mulige følelsesoplevelser.

25 Stearns and Haggerty, 1991:64.

26 Stearns and Haggerty, 1991:64.

Legende børn på Broadway Playfield i Seattle, Washington, 1910. Ifølge Haggerty og Stearns var det ikke god skik at bruge frygt som opdragelsesinstrument i middelklassens USA i denne periode. Foto: Seattle Municipal Archives.

Omkring samme tid som Stearns & Stearns' artikel udkom, forsøgte flere antropologer at gøre op med dikotomierne samfund/individ, normer/oplevelse og indre/ydre, som, de mente, havde struktureret kulturanalytiske og historiske studier af følelser på uhensigtsmæssig vis. I en artikel fra 1984 anfører antropologen Michelle Rosaldo for eksempel, at følelser (hun bruger både begreberne feelings og affects) skulle forstås som en slags kropsliggjorte tanker, der var skabt gennem kulturelle processer. "Affects", skriver hun:

"Are no less cultural and no more private than beliefs. They are instead, cognitions – or more aptly, perhaps, interpretations – always culturally formed, in which the actor finds that body, self, and identity are immediately involved."²⁷

For Rosaldo er følelser ikke indre, universelle og biologisk funderede fænomener, sådan som Febvre og Elias tænkte dem, men derimod kulturelt skabte størrelser, der bliver formet og omformet gennem sociale processer.²⁸ Inden for denne forståelsesramme giver det ikke mening at skelne skarpt mellem individ og samfund,

²⁷ Rosaldo, 1984:141.

²⁸ For lignende antropologiske begrebsliggørelser af følelser, se Lutz and White, 1986; Abu-Lughod and Lutz, 1990.

indre og ydre eller krop og sind i forbindelse med følelser. Og selvom Rosaldo anerkender, at det i sidste ende måske ikke er muligt helt at undgå modsætningsparret natur/kultur, må kulturanalyser koncentrere sig om de elementer af tilværelsen (herunder følelseslivet), der er kulturelt konstituerede.²⁹

I sin artikel om skam blandt Ilongothovedjægere i Flippinerne udarbejdet på baggrund af eget feltarbejde benytter Rosaldo sig også af en sådan følelsesdefinition. Her argumenterer Rosaldo for, at følelsen skyld slet ikke findes i Ilongotkultur. Skam findes, men har en helt anden karakter end i den vestlige kultur. I vesten kender vi ifølge Rosaldo skyld og skam som følelser, der regulerer og dæmper selvets problematiske impulser: seksuelt begær, vold osv. Ilongotfolkets skam er derimod, kort fortalt, en følelse, der forudser, begrænser eller erstatter opvisning af vrede. Skam kan også være en kropslig erkendelse af mindreværd i en konkret relation og en motiverende faktor til at ændre på en given situation.³⁰

Det er ikke helt klart, hvordan eller hvorfor Rosaldo identificerer denne følelse som skam. Hendes pointe er dog ikke, at der er lighed mellem vestligt og Ilongot følelsesliv, men derimod at der er basale forskelle, som ikke bare er et spørgsmål om forskellige normer for følelsesudtryk. I stedet skyldes forskellene mellem vestligt og Ilongot følelsesliv fundamentalt uens forhold mellem den enkelte og samfundet. Mens den vestlige individualisme ifølge Rosaldo indebærer en opfattelse af individet som præget af en konflikt mellem indre drivkræfter, der udgør dets essens, og samfundets normer, har Ilongotfolket helt andre ontologiske antagelser. De opererer ikke med en grundlæggende forskel mellem individ og samfund, og den enkelte hovedjæger stræber ikke efter individualisering, men derimod efter at blive en del den sociale enhed.³¹ Derfor er det i den kulturelle kontekst heller ikke meningsfuldt at skelne skarpt mellem ydre, sociale normer (eller emotionologi) og indre oplevelse (eller selvet) i følelseslivet.

Med inspiration i blandt andre Michelle Rosaldos forståelse af følelser argumenterer David Sabea og Hans Medick i deres socialhistoriske antologi om familieliv fra 1984, *Interest and Emotion*, også for, at følelseslivet grundlæggende er socialt og kulturelt formet: "Emotions are socially constituted and are not only the expression of experience but also the determinants of experience and practice."³² Heller ikke for disse forfattere er der tale om et tydeligt skel mellem sociale normer og individuelle følelser. Selvom det sociokulturelle implicerer de individuelle følelser, mener forfatterne altså, at der også er en slags tilbagevirken fra det individuelle til det sociale: at følelsesbestemte praksisser påvirker det sociale.

29 Rosaldo, 1984:140.

30 Rosaldo, 1983:143–45.

31 Rosaldo, 1983:137.

32 Medick and Sabea, 1984b:3 For Michelle Rosaldo-inspirationen, se fodnote 11, samme side.

Mere konkret forsøger forfatterne at gøre op med en forenklet fortælling om, at familien gennem historien er gået fra at være en økonomisk funderet enhed til at være et fællesskab formet af emotionelle behov samt en tilhørende forestilling om, at middelklassefamilien er følelsesbetonet, mens arbejderfamilien er økonomisk struktureret. Materielle interesser og følelser skal i stedet ses som kulturelt ordnede elementer, der indgår i komplekse gensidige relationer i alle former for familieliv, om end på skiftende måder over tid og rum.³³

Ud fra et foucauldiansk perspektiv argumenterer den danske etnolog Tine Damsholt i en artikel fra 2004 ligeledes for et følelsesbegreb, der har en del tilfælles med Rosaldos. "Følelser," skriver Damsholt, "er kulturelle produkter, men de reproduceres i det enkelte individ som legemliggjort erfaring."³⁴ Følelser har med andre ord ikke, som for Febvre, deres oprindelse i et universelt individs organisme, men bliver derimod så at sige installeret i mennesket gennem diskurser, institutionelle praksisser og kropslige ritualer. Damsholts fokus er på de kulturelle processer, der producerer følelserne og får dem til at fremstå som individets naturlige kerne.

Som eksempel argumenterer Damsholt for, at fædrelandskærlighed i slutningen af 1700-tallet (som ellers ofte opfattes som rationalismens tidsalder) var et kerneelement i de kontinuerlige subjektiveringsprocesser. Den moderne europæiske stat og ikke mindst militæret opererede med en "governmental" ledelsesstrategi baseret på "trang" i stedet for "tvang".³⁵ Snarere end at opfatte det som et ydre krav eller en sur pligt skulle de moderne borgere ønske at ofre sig for fædrelandet. Gennem blandt andet litteratur, gymnastiske øvelser og ritualer blev patriotisme produceret og reproduceret i borgerne. Individet var aktivt involveret og blev til et subjekt i processen, men var, som Damsholt skriver, ikke selv "opfinder" af følelserne: "Der produceres bag om ryggen på de involverede en kulturel matrix for, hvordan følelser opleves og genkendes."³⁶ Det følende individ har i denne Foucaultinspirerede optik ingen før-kulturel eller prediskursiv eksistens. Den kulturelle matrix fremstår som determinerende for det enkelte menneskes følelsesliv.

33 Medick and Sabeau, 1984a. Selvom begrebet "emotion" indgår i titlen på antologien, synes følelser ikke at være det mest centrale emne for redaktørerne, som i højere grad er interesserede i forholdet mellem kulturelle normer (herunder følelser), økonomi og sociale relationer. I deres anvendelse flyder begrebet "emotion" ofte ind i andre begreber som mening/betydning eller kvalitet af sociale relationer.

34 Damsholt, 2004:6. Inspirationen er også hentet i Abu-Lughod and Lutz, 1990, særligt s. 12.

35 Damsholt, 2004:16.

36 Damsholt, 2004:11. Damsholt har siden udviklet analysen i et studie af statsborgerskabs-ceremonier i forskellige vestlige lande. Ved hjælp af en genealogisk tilgang viser hun her, hvordan man i forskellige nationale kontekster – og i det 18. århundrede såvel som i begyndelsen af det 21. århundrede – har bestræbt sig på at fostre patriotiske borgere gennem sanselige ceremonier. Damsholt, 2008.

Til forskel fra Stearns & Stearns søger Rosaldo, Medick & Sabeian og Damsholt således i hver deres bidrag at nedbryde skellet mellem individet og det sociale i studiet af følelser. Den enkeltes følelsesliv skal ifølge disse tænkere ikke forstås ud fra universelle indre biologiske eller psykologiske træk, men må undersøges i relation til de konkrete sociale og kulturelle konstellationer, der former individets erkendelse og oplevelse. Man kan sige, at disse forskellige tilgange er kendetegnet ved, at de, som Michel Foucault gjorde i citatet ovenfor, inkluderer følelser i et historiserende paradigme. De hævder og forsøger konkret at vise, at følelser på samme måde som andre fænomener, man en gang opfattede som naturgivne, også er kulturelt konstituerede.

Søgen efter en dynamik: emotiver og affekt

De socialkonstruktivistiske og poststrukturalistiske følelsesforståelser og de ontologiske og epistemologiske præmisser, de bygger på, har vakt markante reaktioner inden for de seneste årtier. I 1997 udgav William Reddy den skelsættende artikel "Against Constructionism. The Historical Ethnography of Emotions". Til trods for artiklens titel står Reddy i gæld til socialkonstruktivistisk teori, idet han medgiver, at følelser er delvis kulturelt formede. Han mener dog ikke, at følelser til fulde kan forklares ud fra kulturelle processer. Reddys primære kritik af socialkonstruktivismen består i, at den efter hans overbevisning ikke anviser en dynamik, der kan forklare forandringer i følelseslivet over tid. Paradoksalt nok forsøger socialkonstruktivistiske tænkere, netop ved at påpege følelsernes socio-kulturelle konstituering, at fremdrage deres foranderlighed i kontrast til tidligere opfattelser af følelser som universelle, biologisk funderede og ahistoriske fænomener, men ifølge Reddy har socialkonstruktivismen ikke formået at identificere forandringens væsen eller årsag: "A coherent account of emotional change must find a dynamic, a vector of alteration, outside the discursive structures and normative practices that have monopolized ethnographic attention."³⁷

Med begrebet emotiver (emotives) forsøger Reddy at identificere netop en sådan dynamik. Emotiver er følelsesytringer, som hverken er rent performative (som enten opfører eller konstruerer en følelse) eller rent konstative (som blot konstaterer eller rapporterer en allerede eksisterende følelse). I stedet skal følelsesytringer forstås som noget midt imellem: et søgende udtryk, der fanger et vagt og endnu ikke formet følelsesmateriale, men som dermed er med til at give form til, styrke og ændre materialet: "Emotives are influenced directly by and alter

37 Reddy, 1997:327.

what they refer to.”³⁸ Hvis man for eksempel bliver spurgt, om man er vred, er det sandsynligt, at man bliver mere vred ved at svare ”ja” og mindre vred ved at svare ”nej”.

Begrebet emotiver indebærer også, at sociale og kulturelle processer ikke fuldstændigt determinerer følelseslivet: der findes et (natur)givent materiale situeret i individets krop, som sætter betingelser for disse processer.

Reddys teoretisering bygger på samme skelnen, som Stearns & Stearns lægger til grund for deres emotionlogi-begreb, nemlig den mellem kulturelle standarder eller normer (det ydre) og de individuelle oplevede (indre) følelser.³⁹ Men mens Stearns & Stearns fokuserer på at undersøge de kulturelle normer, introducerer Reddy emotiver i et forsøg på at teoretisere et bindeled mellem de to.⁴⁰

Et andet bidrag, som har haft stor indflydelse, ikke mindst inden for kultur- og mediastudier, er Brian Massumis affektteori.⁴¹ Inspireret af Gilles Deleuze definerer Massumi affekt som en autonom intensitet, som på et for individet ubevidst plan passerer fra én krop til en anden.⁴²

Massumi hævder, at den poststrukturalistiske tilgang til følelser – og til kroppen mere generelt – har reduceret kroppen, og hermed kroppens evne til sansning og affekt, til en position på et altomfattende kulturelt net. Fordi kroppen forstås som fuldstændigt kulturelt eller diskursivt konstitueret, mener Massumi (ikke ulig Reddy, som han dog ikke refererer til), at den slags kulturanalyse mangler et forandringselement: “The very notion of movement as qualitative transformation is lacking.”⁴³ Ifølge Massumi kan variationer over tid eller rum inden for poststrukturalismen kun forklares med ændret ”positionalitet”, dvs. med reference til individers forskellige eller forandrede positioner på det kulturelle net. Der er ikke noget i poststrukturalismen, der kan forklare forandring af selve nettet. I Massumis gengivelse er poststrukturalistisk teori således en særdeles deterministisk teoriformation, der fremstiller kultur som statisk.⁴⁴

Massumi introducerer affekt som den forandringsvektor, socialkonstruktivismen og poststrukturalismen efter hans mening fattes: “Actually existing, struc-

38 Reddy, 1997:331. Der er visse ligheder mellem Reddys emotiver og Ian Hackings ”looping effect” teori, inden for hvilken kategorisering (fx af mennesker) også er med til at give form til et eksisterende potentiale. Dynamikken ligger i den kontinuerlige udveksling mellem det givne potentiale og den kulturelle repræsentation Hacking, 1995.

39 For en sammenligning og diskussion af Peter Stearns’, William Reddy’s og Barbara Rosenweins teoretiske bidrag til følelshistorie, se Plamper, 2010.

40 Artiklen vakte en livlig debat og mange svar til Reddy fra andre forskere blev trykt i samme nummer af tidsskriftet. I Reddy, 2001 uddyber og videreudvikler Reddy begrebet.

41 For en interessant diskussion af både Massumi og en anden affektteoretiker, Eve Kosofsky Sedgwick, hvis teori har været meget indflydelsesrig særligt inden for queerstudier, se Frederiksen, 2012. Med fokus på skam giver artiklen også et godt overblik over de vigtigste teoretikere og største brydninger inden for affektstudier mere generelt.

42 Massumi, 2002.

43 Massumi, 2002:3.

44 Massumi, 2002:3.

tured things live in and through that which escapes them. Their autonomy is the autonomy of affect.”⁴⁵ Mens følelser (*emotions*) er bevidste, formede og tilgængeligt gennem sprog og kultur,⁴⁶ er affekt ikke-struktureret. Som kulturforskeren Mons (Maja) Bissenbakker Frederiksen formulerer det, er affekt for Massumi ”autonom intensitet, som undslipper fastfrysning i diskursive kategorier”.⁴⁷

Alligevel er den ontologiske status af affekt i relationen mellem individet og det sociale noget tvetydig i Massumis fremstilling. Er måden, hvorpå kroppe påvirker hinanden gennem affekt, universel og ahistorisk? Eller bliver affektive dispositioner forankret i individet gennem kulturelle processer? Massumi skriver, at affekt er “unformed and unstructured, but ... nevertheless highly organized and effectively analyzable...”.⁴⁸ Samtidig hævder han, at affekt *ikke* er førsocialt: “it includes social elements but mixes them with elements belonging to other levels of functioning and combines them according to different logic”.⁴⁹

Med sådanne flertydige sætninger undgår Massumi at definere det nøjagtige forhold mellem affekt og sociale strukturer: affekt er på én og samme tid ustruktureret/autonomt og stærkt organiseret/indeholdende sociale elementer. At kroppen, hvorigennem affekt opererer, desuden ifølge Massumi indfolder (*infolds*) kulturelle kontekster og viljer (*volitions*), mudrer billedet yderligere.⁵⁰

Mens der for Massumi synes at være en gensidig, men uspecificeret relation mellem affekt og det sociokulturelle, er det Massumis insisteren på affekts autonomi, der har vakt mest genklang inden for nyere affektstudier. Som kønsforskeren Claire Hemmings skriver i en kritik af Massumi og Eve Kosofsky Sedgwick, er interessen for affektteori udtryk for en utilfredshed med poststrukturalistiske magtteoriens fokus på sociale strukturer frem for mellem menneskelige relationer som formende for individets følelsesliv.⁵¹ Ifølge Hemmings forstår flere affektteoretikere de poststrukturalistiske kulturstudier som en kontinuerlig og dræbende (gen)opdagelse af magt overalt: ”prohibition where it appeared there was freedom, prohibition in a space we had not, until now, thought to look.”⁵² Inden for dette perspektiv, bliver den påståede poststrukturalistiske mangel på dynamik decideret deprimerende. Hvis alt allerede er struktureret, bliver det svært at se, hvorfra det, der kan underminere magten og omforme de sociale strukturer, skal kunne udspringe. Autonom affekt står derfor som løsningen: som det aspekt af

45 Massumi, 2002:35.

46 “It is intensity owned and recognized.” Massumi, 2002:28.

47 Frederiksen, 2012:6. Kursiv i original.

48 Massumi, 2002:260. Fodnote 3.

49 Massumi, 2002:30. Oprindelig kursiv.

50 Massumi, 2002:30. Den samme tvetydighed gør sig gældende i megen Massumi-inspireret kulturanalyse. Se fx antologien Clough and Halley, 2007.

51 Hemmings, 2005:548–49. Claire Hemmings diskuterer også Eve Kosofsky Sedgwicks værk *Touching Feeling* (2003).

52 Hemmings, 2005:553.

menneskelivet, der undslipper de sociokulturelle magtmønstre og derfor kan underminere dem.

Som Hemmings viser, karikerer Massumi i nogen grad poststrukturalismen og socialkonstruktivismen.⁵³ Mange poststrukturalistiske tænkere har netop søgt at teoretisere forandring i en reaktion på strukturalismens påståede mangel på samme, hvilket Massumi ikke forholder sig til i nogen nævneværdig grad. Det er endvidere påfaldende, at Massumi ikke går i direkte dialog med konkrete analytikere, men angriber hvad der må siges at være en radikal diskursteoretisk tilgang, som de færreste har anvendt.

En af de forskere, der har ladet sig inspirere af Massumi, og som netop fremhæver autonomien som det vigtige og afgørende, er kommunikationsforskeren Eric Shouse. Hans forklaring af relationen mellem affekt og det sociale er noget mere firkantet og derfor mindre tvetydig end Massumis. Shouse anfører, at affekt i modsætning til følelser (*emotions, feelings*), som er kulturelt lærte og sprogligt tilegnede, er noget ustruktureret og ubevidst, der ikke kan (be)gribes med sprog. Med et empirisk eksempel forklarer Shouse, at spædbørn ikke har følelser (*emotions, feelings*), kun affekt:

”An infant has no language skills with which to cognitively process sensations, nor a history of previous experiences from which to draw in assessing the continuous flow of sensations coursing through his or her body. Therefore, the infant has to rely upon *intensities* (a term that Massumi equates with affect).”⁵⁴

At spædbarnet, som Shouse synes at opfatte som en slags sociokulturel *tabula rasa*, er begavet med kapaciteten for affekt, men ikke for følelser, tydeliggør, at affekt i hans forståelse kommer forud for sociokulturelle strukturer.⁵⁵

Denne definition minder på mange måder om Febvres forståelse af følelser. Han mente også, at affekt havde sin rod i kroppen, at det kunne smitte fra en krop til en anden, og at det stod i modsætning til det socialt konstituerede intellekt. En sådan definition af affekt indebærer i sidste instans ahistoricitet.

Man kan, som Rosaldo gør i sin artikel fra 1984, stille spørgsmålstejn ved, om det, der ligger uden for kulturen og det sociale, i det hele taget er kulturanalytikerens eller historikerens område. Massumis affektteori har da heller ikke vundet

53 Imidlertid synes Hemmings også i nogen grad at forenkle Massumis affektbegreb, idet hun beskriver det autonomt, førlinguistisk, prækulturelt og ikke forholder sig til de steder, hvor Massumi om end tvetydigt og ret uklart forsøger at teoretisere relationen mellem det affektive og det kulturelle.

54 Shouse, 2005. Kursiv i original.

55 Man kan stille spørgsmålstejn ved, om spædbarnet i det hele taget bør opfattes som en *tabula rasa*, idet man kan argumentere for, at den sociokulturelle påvirkning begynder allerede i de tidligste fosterstadier.

særligt stor indpas inden for den historiske forskning. Men i det omfang et Massumiinspireret affektbegreb er nyttigt for følelshistorikere, må det være netop relationen mellem affekt og det kulturelle, der er interessant. Kun for så vidt, at affekt interagerer med det sociokulturelle på en måde, som vi kan analysere, forekommer det dels at kunne udgøre den efterstræbte forandringsvektor, dels at være tilgængeligt og relevant for historikere og kulturanalytikere. Med Hemmings' ord: "Affect might in fact be valuable precisely to the extent that it is not autonomous."⁵⁶

Opsummerende kan man sige, at mens de socialkonstruktivistiske og post-strukturalistiske tænkere inkluderede følelser og affekt i det korpus af kulturelt konstituerede elementer i tilværelsen, som kunne dekonstrueres og historiceres, insisterer mange affektteoretikere på, at affekt er autonomt og ustruktureret og dermed både frigørende og årsag til kulturelle forandringer. Massumi og andre affektteoretikere har dog ikke nøjagtigt teoretiseret relationen mellem det affektive og det kulturelle, og i visse bidrag kommer affekt til at fremstå som decideret prækulturelt, universelt og ahistorisk.

Følelser som socialt konstituerede og historisk foranderlige

For Reddy er det netop interaktionen mellem det endnu uformede potentiale og det bevidstgjorte følelsesliv, der er interessant, og som han med emotivbegrebet forsøger at teoretisere. Et andet nyere bud, der hurtigt er blevet populært blandt følelshistorikere, er begrebet følelsespraksisser, som Monique Scheer introducerede i en artikel i 2012. Akkurat som Massumi og andre affektteoretikere ønsker Scheer at sætte kroppen tilbage i centrum for studiet af det menneskelige følelsesliv. I modsætning til Febvre forstår hun ikke kroppen som en biologisk funderet, universel størrelse, der producerer ahistoriske følelser.

Med inspiration i Pierre Bourdieus teorier om kropsliggjorte sociale strukturer (*habitus*) hævder Scheer i stedet, at kroppen bliver formet og omformet i de forskellige sociokulturelle kontekster, som den bevæger sig i igennem livet. Følelser skal ifølge Scheer forstås som en slags praksisser, der udspringer fra den socialt strukturerede krop. At forstå følelser som praksisser, skriver hun, "means understanding them as emerging from bodily dispositions conditioned by a social context, which always has cultural and historical specificity."⁵⁷ Denne definition trækker på Bourdieu, men harmonerer også fint med tidligere antropologiske teorier om følelser. Følelsespraksisbegrebet kan eksempelvis ses som

56 Hemmings, 2005:565. Hemmings fremførte kritikken mod Massumi (og til dels Eve K. Sedgwick).

57 Scheer, 2012:193. Denne teoretisering minder om Massumis udsagn om, at kroppen indfolder kulturelle kontekster og viljer.

en videreudvikling af Michelle Rosaldos ovennævnte beskrivelse af følelser som kropsliggjorte tanker.

Bevidst om kritikken af socialkonstruktivistiske følelseteoriers manglende forandringsvektor forsøger Scheer med praksisbegrebet imidlertid mere målrettet at identificere et princip for foranderlighed i føleleslivet. Følelsespraksisser skal forstås som på én og samme tid spontane og styrede af indlejrede dispositioner. Selvom de udføres af den socialt formede krop, er de ikke fuldstændigt dikterede af de sociale strukturer. De kropsliggjorte sociale strukturer specificerer ifølge Scheer, hvad der kan føles i en given situation på et givent sted, men de determinerer ikke de konkrete følelser: "Emotions can thus be viewed as acts executed by a mindful body, as cultural practices."⁵⁸

Scheers teori kan tolkes sådan, at mens individets praksis i vid udstrækning er struktureret af de sociale kontekster, der har formet kroppen, er dets praksis samtidig et bidrag til den konkrete kontekst, inden for hvilken han eller hun befinder sig. Deri består forandringspotentialitet.⁵⁹

Følelsespraksisser er ifølge Scheers definition "strategiske": de kan være mobiliserende og regulerende, og kan være rettet mod én selv eller andre. Men i modsætning til Massumis forsøg på at skelne mellem det autonome og bevidstgjorte i føleleslivet, ønsker Scheer ikke at definere følelsespraksisser som enten bevidste eller ikke-bevidste. Hun hævder derimod, at disse praksisser befinder sig på et kontinuum mellem det bevidste og det ikke-bevidste, og at de kan være mere eller mindre intentionelle.⁶⁰

Mere konkret skriver Scheer: "Emotional practices are habits, rituals, and everyday pastimes that aid us in achieving a certain emotional state. This includes the striving for a desired feeling as well as the modifying of one that is not desirable."⁶¹ Denne specificering gør det klarere, hvad vi skal lede efter, hvis vil undersøge følelsespraksisser: nemlig verbale udsagn ("jeg elsker dig", "er det ikke urimeligt, at ...?") eller kropslige udtryk (gråd, smil, gåsehud) og handlinger.

Det er imidlertid sigende, at denne mere konkrete definition af følelsespraksisser indebærer en genintroduktion af følelse som en tilstand (*emotional state*), der ikke er nærmere afklaret. Definitionen efterlader endvidere spørgsmålet om, hvordan følelsespraksisser adskiller sig fra andre praksisser. Hvis følelsespraksis-

⁵⁸ Scheer, 2012:205.

⁵⁹ I en kommende artikel argumenterer jeg for, at begrebet følelsespraksisser produktivt kan videreudvikles i en dialog med Arlie Hochschilds begreb "emotional labor", som også refererer til mobilisering, håndtering og regulering af følelser, men som i højere grad understreger det produktive element i sådanne bestræbelser. Konkret er Hochschild endvidere interesseret i at påpege den markedsverdi, der ligger i følelsesarbejde (fx eksemplificeret ved stewardessens smil), hvilket også gør hendes teori relevant for økonomisk/socialt orienteret historie. Se Hochschild, 2012, særligt s. 1–23.

⁶⁰ Scheer, 2012:207.

⁶¹ Scheer, 2012:209.

ser kan være ubevidste, er det svært at se, hvilke udsagn og handlinger, der ikke er følelsespraksisser, idet alle praksisser vel må siges at påvirke individets egne eller andres følelser. Scheer synes at antage, at hun og artiklens læsere deler en forståelse af, hvad der adskiller følelser fra andre praksisser, og at hun derfor ikke behøver at definere det mere præcist. Dette efterlader igen følelsernes ontologiske status noget sløret.

Scheers begreb er derfor måske ikke en færdig løsning på den teoretiske udfordring med at formulere et følelsesbegreb, der både teoretiserer følelseslivets sociale konstituering og anviser et forandringsprincip. Alligevel mener jeg, at det er et nyttigt begreb, ikke mindst fordi det kan bidrage til at flytte fokus fra et forsøg på præcist at definere, hvad følelser er, til en undersøgelse af, hvordan følelser gøres. Imidlertid kan tilgangen styrkes af et øget fokus på, hvad følelser gør i en given social sammenhæng. Som jeg vil vise i næste afsnit, er følelsespraksisser et særdeles operationaliserbart begreb, og det vinder ved at blive tænkt sammen med teorier, der betoner følelsers politiske betydning.

Følelsespraksisser og politik: postkoloniale bidrag

Siden den tidlige følelshistorie har følelsers sammenblanding med politik været et centralt tema i historieskrivningen. Febvre opfattede således nazismen som et udtryk for, at farlige følelser var ved at overvælde intellektet med potentielt katastrofale følger.

Erkendelsen af forholdet mellem magt og følelser er også en af hovedårsagerne til den stigende interesse for dem inden for følelshistorie i de senere år, om end der er forskellige opfattelser af, hvordan følelsernes politiske potentiale skal forstås. Eksempelvis fremhæver den tyske historiker Ute Frevert som motivation for at studere følelser historisk, at de kan påvirke udfaldet af sociale processer, tilskynde handlinger og afværge andre.⁶² Ud fra et antropologisk perspektiv har Catherine Lutz og Lila Abu-Lughod argumenteret for følelsesdiskursers betydning i etableringen, forankringen og forandringen af konkrete magtrelationer.⁶³ I Tine Damsholts foucauldianske optik spiller følelserne ligeledes en central rolle i governmentale subjektiveringsprocesser.

I de senere år er det imidlertid særligt inden for queerstudier og postkoloniale studier, at der er blevet sat fokus på relationen mellem affekt/følelse og politik i bred forstand. Her vil jeg med udgangspunkt i forskellige postkoloniale studier (som jeg kender bedre end queerstudier) argumentere for, at selvom fokus har været på følelsernes politiske beskaffenhed snarere end på en diskussion af deres

62 Frevert, 2009:183. For en uddybning og eksemplificering af dette argument, se Frevert, 2011.

63 Abu-Lughod and Lutz, 1990:12–14.

ontologiske status, kan postkoloniale analyser også ses som udsagn om følelsernes tilblivelse i et kontinuerligt kredsløb mellem den enkelte og samfundet.

Det er en basal præmis for den postkoloniale følelsesteori, at følelser ikke er sekundære fænomener i forhold til sociopolitiske forhold, men derimod er uadskillelige fra magt. Som kulturteoretikeren Sarah Ahmed har formuleret det: "[emotions] work to align some subjects with others against other others."⁶⁴ Sagt på en anden måde: følelser gestalter det sociale landskab.

Den historiske antropolog Ann Laura Stoler's teorier om kolonialismens affektive dimensioner har haft stor indflydelse på det postkoloniale felt. For Stoler udgør følelser et vigtigt aspekt af sociale kategoriseringer og dermed af de fundamentale skel mellem sort og hvid, eller europæer og ikke-europæer, som lå til grund for det koloniale styre. De koloniale stater, skriver Stoler:

"Attended minutely to the distribution of appropriate affect (what sentiments could be shown toward, and shared with, whom), to the relations in which carnal desires could be safely directed, to prescriptions for comportment that could distinguish colonizer from colonized – and, as important, to those that finely graded the distinctions of privilege and class among colonizers themselves."⁶⁵

Det koloniale styre afhang af promovningen og reguleringen af specifikke mønstre af følelser og begær. Børn af hvide forældre, der voksede op i de oversøiske kolonier, skulle blandt andet lære kærlighed til det europæiske fædreland og foragt for de indfødtes levemåder og vaner for at kunne regnes som europæere. At gebærde sig på en følelsesmæssig passende måde var med andre ord en af nøglerne til at blive identificeret som europæer og dermed opnå eller bibeholde den status og de privilegier, som hvidhed indebar i den koloniale sociale orden. Følelsesstrukturer var derfor ifølge Stoler ikke et spejlbillede af de koloniale sociale hierarkier, men derimod konstituerende for disse hierarkier.⁶⁶

I en Stoler-inspireret analyse undersøger kultur- og medieforskeren Amit Rai medlidenhedens eller medfølelsens politik i den koloniale verden. Selvom medfølelse eller medlidenhed (*sympathy*) ofte opfattes som en antihierarkisk følelse, fordi den forudsætter identifikation med den anden og bevægelse ved denne andens lidelse, argumenterer Rai for, at den koloniale medfølelse eller medlidenhed i realiteten var en forskelsteknologi. I den koloniale verden producerede følelsen kort sagt den ulighed, den i princippet skulle overvinde:

64 Ahmed, 2004a:42 Se også Ahmed, 2004b.

65 Stoler, 2001:832.

66 Stoler, 1992; Stoler har udviklet argumenterne i sine to efterfølgende monografier Stoler, 2002; Stoler, 2006.

Illustration fra børnebogen *Hindubørn* af Johanne Blauenfeldt (1905). Billedet viser en indisk barneente, et arketyrisk objekt for kolonial medlidenhed.

"The differences of racial, gender, and class inequalities that increasingly divided the object and agent of sympathy were precisely what must be bridged through identification. Yet without such differences, which were differences of power, sympathy itself would be impossible: In a specific sense, sympathy produces the very inequalities it decries and seeks to bridge."⁶⁷

Det var ikke kun inden for den koloniale stats rammer, at mobiliseringen og praktiseringen af forskellige følelser spillede en afgørende rolle i konstruktionen og vedligeholdelsen af den koloniale sociale orden. I min afhandling om danske missionærer i det koloniale Sydindien viste jeg, hvordan missionærerne medvirkede til at etablere særlige følelsesstrukturer, der underbyggede et kolonialt betinget socialt hierarki.⁶⁸

Et eksempel er den følelsesopdragelse, som missionærerne i de første årtier af det 20. århundrede gjorde danske børn til genstand for. Gennem historier og illustrationer i missionspublikationer rettet mod børn, såvel som gennem kropslige praksisser som sangøvelser, forsøgte missionærerne at kultivere medlidenhed

⁶⁷ Rai, 2002. For andre interessant analyser af "sympathy" som magtform, se Stevens, 2004; Rutherford, 2009.

⁶⁸ Vallgård, 2012.

med indere hos de danske børn. Ifølge missionærernes fremstillinger manglede inderne ikke alene kendskab til Gud. Særligt de indiske børn og kvinder var også udsat for kontinuerlig mishandling i det hedenske samfund. Ved at lære de danske børn at forstå sig selv som materielt, socialt og åndeligt overlegne de indiske børn, og ved direkte at opfordre børnene til at ynke deres hedenske søstre og brødre, indlemmede missionærerne også de danske børn i et socialt hierarki, der rakte langt ud over de danske landegrænser.⁶⁹

Hvis vi indtænker Monique Scheers begreb, kan missionærernes forsøg på at mobilisere og regulere børnenes følelser også ses som mere eller mindre bevidste følelsespraksisser. Disse praksisser udsprang af missionærernes egne forestillinger om, hvad der udgjorde et godt menneske – forestillinger, der var formet af de sociale strukturer, der gennem livsforløb havde indlejret sig i deres kroppe. Samtidig medvirkede praksisserne til at forme og udbrede specifikke koloniale sociale hierarkier. I en sådan forståelse af missionærernes følelsesopdragende tiltag, hænger erkendelse og følelse sammen. Endvidere ses disse praksisser som både konstituerede af og bidragende til konkrete magtrelationer.

I deres studie af britiske missionspublikationer fra perioden 1880-1920 undersøger sociolog Jane Haggis og historiker Margaret Allen ligeledes, hvordan missionærernes sprog og billedbrug var med til at etablere særlige affektive fællesskaber som understøttede koloniale sociale forskelle. Dette skete blandt andet gennem en fremstilling af de koloniserede som ude af stand til at opføre sig følelsesmæssigt passende. De koloniserede blev beskrevet som værende i deres følelsers vold – snarere end i stand til at styre deres følelser. "[They] were seen to express emotion in inappropriate or excessive ways, being happy, for example, when they should have been sad; laughing too hard or crying too much."⁷⁰

Missionærerne stræbte efter at erstatte disse hedenske følelsesubalancer med et kristent, oplyst og civiliseret følelsesliv, men de religiøse følelsesreformer var tilsyneladende dømt til at mislykkes – de koloniserede konvertitter kunne aldrig rigtig finde ud af at føle rigtigt. Denne fiasko var imidlertid produktiv på et andet niveau: den understregede de fundamentale forskelle mellem de koloniserende og de koloniserede, som retfærdiggjorde den koloniale dominans.⁷¹ Også Haggis' og Allens analyse kan tænkes sammen med følelsespraksisbegrebet, om end der her er mere fokus på skrivepraksisser end på kropslige handlinger.

Mens de fleste postkoloniale forskere har undersøgt, hvordan følelser og affekt skaber grænser og skel, peger andre på følelsernes potentielt set destabiliserende

69 Vallgård, 2012.

70 Haggis and Allen, 2008:692–93. Det er bemærkelsesværdigt at manglende følelseskontrol – præcis som i Elias's store værk om disciplineringsprocessen diskuteret ovenfor – blandt missionærerne tilsyneladende kædes sammen med det uciviliserede.

71 Haggis and Allen, 2008 Med hensyn til den produktive fiasko i missionsmødet, se også Vallgård, 2011.

rolle i forhold til de etablerede sociale hierarkier. I sin bog *Affective Communities* argumenterer litteraten Lela Gandhi således for, at affektive bånd var afgørende i antikolonial aktivisme i slutningen af det 19. århundrede i Indien og Storbritannien. Venskaber på tværs af de koloniale skillelinjer og den gensidige respekt og sympati, som disse venskaber indebar, var ifølge Gandhi med til at underminere de følelsesmæssige og sociale skel, der lå til grund for kolonialismen.⁷² Gandhi beskriver blandt andet, hvordan den britiske missionær C. F. Andrews i mødet med lederen af den indiske nationalistbevægelse, M. K. Gandhi i 1914 bøjede sig ned og kyssede hans fødder – et ritual, der i indiske sammenhæng forstås som tegn på respekt og ydmyghed, og som Andrews siden gentog med andre af Gandhis landsmænd. Med Leela Gandhis ord:

”The minor affective transactions of this closet drama import an incalculable excess into the impasse of colonial encounter, collapsing for a brief moment the mutually quarantined categories of colonizer and colonized.”⁷³

Dette kys, som Leela Gandhi benævner en ”affektiv transaktion”, kan forstås som en følelsespraksis, der snarere end at forstærke den specifikke magtkonstellation, bidrager til dens underminering eller transformation.

Postkoloniale forskere har således vist, hvordan følelser både former og er formet af den givne sociale orden. Følelser kan både underbygge eller skærpe og ophæve eller svække sociale skel. Mange af de postkoloniale analyser kan med fordel tænkes sammen med Monique Scheers begreb, idet de fremstiller følelser som noget, der kan gøres på kulturelt og historisk specifikke måder, men som også gør noget ved den sociokulturelle kontekst inden for hvilken, de udøves.

Konklusion

Mens der inden for den nyere følelshistorie har hersket relativt bred konsensus om, at følelser ikke skal forstås som intellektets modsætning, har der været større uenighed om følelsers – og affekts – status i relationen mellem individ og samfund, indre og ydre, partikulært og universelt såvel som mellem natur og kultur. Et omdrejningspunkt for debatterne har været, hvilke implikationer følelsernes status i sådanne relationer havde, dels for deres egen historicitet, dels for deres evne til at forårsage andre sociokulturelle og politiske forandringer. I socialkonstruktivistiske og poststrukturalistiske tilgange anskues følelser som socialt og diskursivt betingede og derfor stærkt varierende over tid og rum. De stærke re-

72 Gandhi, 2006. For analyser af kærlighedens ambivalente politik i koloniale kulturmøder, se McLisky, 2008 og Vallgård, 2012:147–88.

73 Gandhi, 2006:15.

aktioner på disse tilgange udtrykte imidlertid en utilfredshed med forestillingen om, at menneskets følelsesliv skulle reduceres til et produkt af sociale strukturer og kulturelle processer. Ifølge kritikerne indebar denne begrebsliggørelse en deterministisk opfattelse af den menneskelige tilværelse, som ikke rummede et (progressivt) forandringspotentiale. I nyere affektteori lokaliseres affekt netop i den autonome dynamik, der kan forklare kulturelle og følelsesmæssige forandringer over tid. Hidtil har affektteoretikerne imidlertid ikke klart teoretiseret forholdet mellem autonom affekt og de sociokulturelle strukturer.

Udfordringen synes derfor at være at finde frem til et følelsesbegreb, som dels tager højde for følelsernes sociale karakter, dels forklarer deres historiske foranderlighed og evne til at forårsage forandringer. Monique Scheers begrebsliggørelse af følelser som en form for praksis, der udspringer af en socialt struktureret krop, løser ikke endeligt problematikken. Derimod dirigerer følelsespraksisser den analytiske opmærksomhed hen på, hvordan følelser gøres. Selvom denne forflyttelse af fokus indebærer en risiko for, at spørgsmålet om følelsernes ontologiske status går fra at være et eksplicit diskussionspunkt til at være en implicit antagelse, muliggør studiet af praksisser andre former for erkendelse.

Følelsespraksisbegrebet bliver særligt frugtbart, når det forbindes med teorier om, hvordan følelser bidrager til reproduktionen eller omformningen af den sociale virkelighed, der har struktureret de kroppe, hvorfra praksisserne udspringer. Som diskussionen af eksempler fra den postkoloniale forskning viser, kan en sådan tilgang operationaliseres på produktive måder.

Efter min overbevisning er det netop det, at følelser er uadskillelige fra magt, der gør dem interessante og vigtige at undersøge i et historisk perspektiv. Ved hjælp af begrebet følelsespraksisser i kombination med fokus på følelsernes sociopolitiske implikationer kan vi begynde at forstå den kontinuerlige vekselvirkning mellem individets subjektive følelseserfaringer og de skiftende sociokulturelle rammer, inden for hvilke de udfolder sig. Vi kan, med andre ord, undersøge, hvordan følelser i forskellige historiske og kulturelle kontekster både gør og gøres.

Litteraturliste

- Abu-Lughod, Lila and Catherine A Lutz (1990), 'Introduction: emotion, discourse, and the politics of everyday life', in Abu-Lughod, Lila and Catherine A Lutz (eds.), *Language and the politics of emotion* (New York: Cambridge University Press).
- Ahmed, Sara (2004a), *The Cultural Politics of Emotion*, (New York: Routledge).
- do – (2004b), 'Collective Feelings: Or, the Impressions Left by Others', *Theory, Culture & Society*, 21 (2), 25-42.

- Bourke, Joanna (2003), 'Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History', *History Workshop Journal*, 55 111-33.
- Clough, Patricia T and Jean Halley (2007), *The affective turn: Theorizing the social*, (Duke Univ Press).
- Damsholt, Tine (2004), 'Følelser og subjektivering. Et fædrelandskærligt eksempel', *Tidsskrift for Kulturforskning*, 3 (2), 5-28.
- do – (2008), 'Making Citizens: On the Genealogy og Citizenship Ceremonies', in Mouritsen, P. and K. E. Jørgensen (eds.), *Constituting Communities. Political Solutions to Cultural Conflict* (Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan), 53-73.
- Dixon, Thomas (2003), *From Passions to Emotions. The Creation of a Secular Psychological Category*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- do – (2011), 'Sensibility and history: The importance of Lucien Febvre', *The History of Emotions Blog*.
- Durkheim, Emile (1982), *Rules of Sociological Method*, (The Macmillan).
- do – (2001), *The Elementary Forms of Religious Life*, (Oxford: Oxford University Press).
- Elias, Norbert (2000), *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, (Malden: Blackwell Publishing).
- Febvre, Lucien (1941), 'La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?', *Annales d'histoire sociale*, 3 (1/2), 5-20.
- Foucault, Michel (1971), 'Nietzsche, la généalogie, l'histoire', in Bachelard, Suzanne (ed.), *Hommage à Jean Hyppolite* (Paris: Presses universitaires de France), 145-72.
- Frederiksen, Maja Bissenbakker (2012), 'Styr dine følelser! En affektiv vending', *Varia*, 9 4-18.
- Frevert, Ute (2011), *Emotions in History – Lost and Found*, (Budapest, New York: Central European University Press).
- Frevert, Ute von (2009), 'Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen?', *Geschichte und Gesellschaft*, 35 (2), 183-208.
- Gandhi, Leela (2006), *Affective Communities. Anticolonial Thought, Fin-de-Siècle Radicalism, and the Politics of Friendship*, (Duke University Press).
- Gay, Peter (1986), *Freud for Historians*, (New York, Oxford: Oxford University Press).
- Hacking, Ian (1995), 'The looping effect of human kinds', in Sperber, Dan, David Premack, and Ann James Premack (eds.), *Causal Cognition. A Multidisciplinary Debate* (Oxford: Clarendon Press), 351-94.
- Haggis, Jane and Margaret Allen (2008), 'Imperial Emotions: Affective Communities of Mission in British Protestant Women's Missionary Publications c. 1880-1920', *Journal of Social History*, 41 (3), 691-716.
- Hemmings, Claire (2005), 'Invoking Affect', *Cultural Studies*, 19 (5), 548-67.

- Hitzer, Bettina (2011), 'Emotionsgeschichte – ein Anfang mit Folgen', *Hsozkult*, Hochschule, Arlie Russell (2012), *The Managed Heart. Commercialization of Human Feeling*, (Berkeley: University of California Press).
- Jespersen, Astrid Pernille (2008), 'Engagement i arbejdet? Konsultationsprocesser hos danske praktiserende', (University of Copenhagen).
- Lutz, Catherine and Geoffrey M. White (1986), 'The Anthropology of Emotions', *Annual Review of Anthropology*, 15 405-36.
- Massumi, Brian (2002), *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation (Post-Contemporary Interventions)*, (Duke University Press Books).
- McLisky, Claire (2008), 'Professions of Christian Love: Letters of Courtship Between Missionaries-To-Be Daniel Matthews and Janet Johnston', in Barry, Amanda, et al. (eds.), *Evangelists of Empire? Missionaries in Colonial History* (Melbourne: University of Melbourne eScholarship Research Centre (online)),
- Medick, Hans and David Sabeen (1984a), 'Interest and emotion in family and kinship studies: a critique of social history and anthropology', in Medick, Hans and David Sabeen (eds.), *Interest and emotion: essays on the study of family and kinship* (Cambridge: Cambridge University Press),
- do – (1984b), 'Introduction', in Medick, Hans and David Sabeen (eds.), *Interest and emotion: essays on the study of family and kinship* (Cambridge: Cambridge University Press),
- Nordland, Hugo (2012), 'Eviga emotioner och konstruerade känslor. Riktningar inom känslornas historia', *Scandia*, 119-26.
- Pernau, Margrit (2012), 'Male Anger and Female Malice: Emotions in Indo-Muslim Advice Literature', *History Compass*, 10 (2), 119-28.
- Plamper, Jan (2010), 'The History of Emotions: An Interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns', *History and Theory*, 49 (2), 237-65.
- do – (2012), *Geschichte und Gefühl: Grundlagen der Emotionsgeschichte*, (Munich: Siedler).
- Rai, Amit (2002), *The Rule of Sympathy. Sentiment, Race, and Power, 1750-1850*, (New York: Palgrave).
- Reddy, William (2001), *The Navigation of Feeling*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- do – (1997), 'Against Constructionism', *Cultural Anthropology*, 38 (3), 327-41.
- Rosaldo, Michelle Z. (1983), 'The Shame of Headhunters and the Autonomy of Self', *Ethos*, 11 (3), 135-51.
- do – (1984), 'Toward an anthropology of self and feeling', in Shweder, Richard A. and Robert Alan Levine (eds.), *Culture theory: essays on mind, self and emotion* (Cambridge: Cambridge University Press), 137-58.

- Rosenwein, Barbara (2010), 'Problems and Methods in the History of Emotions', *Passions in Context: International Journal for the History and Theory of Emotions*, 1
- do – (2002), 'Worrying about emotions in history', *The American Historical Review*, 107 (3), 821-45.
- Rutherford, Danilyn (2009), 'Sympathy, State Building, and the Experience of Empire', *Cultural Anthropology*, 24 (1), 1-32.
- Scheer, Monique (2012), 'Are Emotions a Kind of Practice (and is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion', *History and Theory*, 51 193-220.
- Schjerning, Camilla (2013), 'Følelsernes fællesskaber: Moralske følelser og sociale relationer i København, 1771-1800', (University of Copenhagen).
- Shouse, Eric (2005), 'Feeling, Emotion, Affect', *M/C Journal*, 8 (6),
- Solomon, Robert (1988), 'On Emotions and Judgments', *American Philosophical Quarterly*, 25 (2), 183-91.
- Stearns, Peter N. (2008), 'History of Emotions. Issues of Change and Impact', *Handbook of Emotions* (17-31).
- Stearns, Peter N. and Timothy Haggerty (1991), 'The Role of Fear: Transitions in American Emotional Standards for Children, 1850-1950', *American Historical Review*, 96 63-94.
- Stearns, Peter N. and Carol Z. Stearns (1985), 'Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards', *The American Historical Review*, 90 (4), 813-36.
- Stevens, Laura (2004), *The Poor Indians. British Missionaries, Native Americans, and Colonial Sensibility*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press).
- Stoler, Ann Laura (2002), *Carnal Knowledge and Imperial Power. Race and the Intimate in Colonial Rule*, (Berkeley: University of California Press).
- do – (2006), 'Intimidations of Empire: Predicaments of the Tactile and Unseen', in Stoler, Ann Laura (ed.), *Haunted by Empire. Geographies of Intimacy in North American History* (Durham: Duke University Press), 1-22.
- do – (2001), 'Tense and Tender Ties: The Politics of Comparison in North American History and (Post) Colonial Studies', *The Journal of American History*, 88 (3), 829-65.
- do – (1992), 'Sexual Affronts and Racial Frontiers: European Identities and the Cultural Politics of Exclusion in Colonial Southeast Asia', *Comparative Studies in Society and History*, 34 (3), 514-51.
- Vallgård, Karen (2011), 'Adam's Escape. Children and the Discordant Nature of Colonial Conversions', *Childhood*, 18 (3), 298-315.
- do – (2012), 'Bringing Children Into the Fold. Danish Missionaries and Tamils in Colonial South India, 1864-1918', (University of Copenhagen).

Wessel, Peter (2012), 'Grief, sickness and emotions in the narratives of the shamefaced poor in late eighteenth-century Copenhagen', in Gestrich, Andreas, Elizabeth Hurren, and Steven King (eds.), *Poverty and Sickness in Modern Europe: Narratives of the Sick Poor, 1780-1938* (London: Continuum), 35-50.

English Summary

The history of emotions is currently a rapidly expanding field. Probing a number of important recent contributions to the field, this article discusses the central theoretical and methodological challenges that researchers must confront when interrogating emotions in different historical contexts: How should we define emotions? To what extent are they socially constituted and culturally contingent? Is there anything universal about human emotional experience? The article makes the case that the greatest challenge for historians of emotion is to conceptualize emotions in a way that captures their social constitution while at the same time implies a principle of emotional changes over time. Taking Monique Scheer's concept of "emotional practices" as a starting point, the article argues that it could productively be combined with theories that point to the sociopolitical effects of emotions. This conceptualization makes it possible to shift the theoretical focus away from the emotions' ontological status towards an analysis of how emotions are done and with what effects. Examining different empirical examples from postcolonial studies, the article finally shows how the concept of emotional practices is useful to think with in analyses of the sociopolitical implications of emotions.